

Σειρά ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ / Εκπαιδευτική Έρευνα

Υπεύθυνη σειράς Βάσω Βασιλού-Παπαγεωργίου

Τίτλος πρωτοτύπου *Becoming Qualitative Researchers: An introduction*, Fifth edition, Pearson Education, 2016

Πρώτη έκδοση Αύγουστος 2018

ΔΙΟΡΘΩΣΗ ΚΕΙΜΕΝΩΝ Αλεξάνδρα Σφυρή
ΜΑΚΕΤΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ Γιώργος Παναρετάκης

© 2016, Pearson Education Inc.

© 2017, Εκδόσεις **METAIXMIO** (για την ελληνική γλώσσα)

ISBN 978-618-03-1314-7

ΒΟΗΘ. ΚΩΔ. ΜΗΧ/ΣΗΣ 81314

Κ.Ε.Π. 4185, κ.π. 9674

Authorized translation from the English language edition, entitled *Becoming Qualitative Researchers: An Introduction*, 5th Edition; ISBN 0133859398; by Glesne, Corrine; published by Pearson Education, Inc. Copyright © 2016 by Pearson Education, Inc.

All rights reserved. No part of this book may be reproduced or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording or by any information storage retrieval system, without permission from Pearson Education, Inc. Greek language edition published by Metaixmio Publications Ltd. Copyright © 2017.

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του Ελληνικού Νόμου (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής άδειας του εκδότη κατά οποιοδήποτε μέσο ή τρόπο αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική ή άλλη) και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Εκδόσεις **METAIXMIO**

Ιπποκράτους 118, 114 72 Αθήνα

τηλ.: 211 3003500, fax: 211 3003562

www.metaixmio.gr · e-mail: metaixmio@metaixmio.gr

Κεντρική διάθεση

Ασκληπιού 18, 106 80 Αθήνα

τηλ.: 210 3647433, fax: 211 3003562

Βιβλιοπωλεία **METAIXMIO**

• Ασκληπιού 18, 106 80 Αθήνα

τηλ.: 210 3647433, fax: 211 3003562

• Πολυχώρος, Ιπποκράτους 118, 114 72 Αθήνα

τηλ.: 211 3003580, fax: 211 3003581

CORRINE GLESNE

Η Ποιοτική Έρευνα

Οδηγός για νέους επιστήμονες

Μετάφραση: Γιώργος Α. Κουλαουζίδης

Επιστημονική επιμέλεια: Γιώργιος Α. Κουλαουζίδης, Ζαχαρίας Κ. Παληός

ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ

έρευνα θα σας βοηθήσει να πετύχετε: να κατανοήσετε τη νοηματοδότηση των συμμετεχόντων, να κατανοήσετε το πλαίσιο και την επίδραση του πλαισίου στους συμμετέχοντες, να δημιουργήσετε θεωρία, να εξηγήσετε κάτι, να κατανοήσετε διεργασίες και αιτιακές σχέσεις σε αυτές τις διεργασίες. Ως ομάδα, καταλήξτε σε πέντε, διαμορφώστε υπο-ομάδες και αναθέστε σε κάθε υπο-ομάδα έναν από αυτούς τους σκοπούς. Η γενική περιοχή ενδιαφέροντος είναι οι μεταπτυχιακές σπουδές. Ως υπο-ομάδα, διαμορφώστε μια ερευνητική θέση που ταιριάζει με τον σκοπό που σας ανατέθηκε. Συγκρίνετε και συζητήστε τα αποτελέσματα της δουλειάς σας.

Ατομικές ασκήσεις

1. Κάντε ένα διάγραμμα με τις τωρινές σας κατανοήσεις (θεωρία εργασίας) για ένα ερευνητικό θέμα που σας ενδιαφέρει. Ποιες σημαντικές έννοιες περιέχονται σε αυτό το ενδιαφέρον σας και πώς σχετίζονται με αυτό; Ξεκινήστε την αναζήτηση βιβλιογραφίας και κρατήστε σημειώσεις από σχετικές έρευνες.
2. Μέσα από τη συγγραφή ερευνητικών σημειωμάτων, δείτε τις διαφορές μεταξύ της ερευνητικής σας θέσης και των σκοπών σας. Προσπαθήστε να σκεφτείτε τι είναι αυτό που ελπίζετε ότι θα κάνει ή θα αλλάξει η έρευνά σας (ο σκοπός σας). Μετά αναρωτηθείτε τι είναι αυτό που πρέπει να κατανοήσετε ώστε να πετύχετε τον σκοπό σας (η ερευνητική θέση σας).
3. Γράψτε πρόχειρα μερικά ερευνητικά ερωτήματα για να αποσαφηνίσετε την ερευνητική σας θέση.
4. Μιλώντας για μεταφορές, ο συγγραφέας Bill Roorbach (1998) αναφέρεται στον κωμικό Steven Wright: «Ο νους μου μοιάζει με μεταλλικό δόκανο: σκουριασμένος και παράνομος σε τριάντα επτά πολιτείες» (σελ. 126). Η παρακάτω άσκηση είναι μια προσαρμογή από τις ασκήσεις δημιουργικής γραφής του Roorbach.

Σε μια μεγάλη παράγραφο συγκρίνετε την εστίαση του ερευνητικού σας σχεδίου με κάτι άλλο. Μπορείτε να χρησιμοποιήσετε ό,τι θεωρείτε «προφανή» μεταφορά: το σχολείο να μοιάζει με εργοστάσιο ή ακόμη η υλοποίηση ενός προγράμματος να παρομοιαστεί με την οικοδόμηση ενός κτιρίου. Μπορείτε ακόμα να χρησιμοποιήσετε μια λιγότερο προφανή μεταφορά: το σχολείο να θεωρηθεί η αρένα ενός ροντέο και η υλοποίηση ενός προγράμματος ψάρεμα στη θάλασσα. Επεκτείνετε τη μεταφορά σας όσο πιο πολύ μπορείτε, στο εντελώς παράλογο, καθώς θέτετε ερωτήσεις για το θέμα σας. Δείτε πώς ο Roorbach υποβάλλει ερωτήσεις για τον νου που μοιάζει με μεταλλικό δόκανο:

Αν ο νους μας μοιάζει με ένα μεταλλικό δόκανο, τότε τι ακριβώς είναι το ελατήριο του; Τι είναι η μεταλλική βάση που πατώντας θέτεις σε λειτουργία τον μηχανισμό; Αν τα διάφορα πλάσματα είναι οι ιδέες μας και ο νους είναι ένα δόκανο, μήπως ο νους μας καταστρέφει τις ιδέες; Μήπως οι ιδέες έχουν διαφορετικές ζωές από τον νου; Μήπως οι ιδέες γρυλίζουν στην ερημιά; Τι είναι αυτό που περιβάλλει τις ιδέες; Και πείτε μου αυτό: ποιος είναι ο κυνηγός που τοποθετεί τα δόκανα; Ποιον εξυπηρετούν οι αλυσίδες; Τι είναι οι αλυσίδες; Ποια είναι η διακύβευση; (σελ. 126)

Γράψτε μια δεύτερη παράγραφο στοχαζόμενοι πάνω στον τρόπο που αυτή η δραστηριότητα πιθανόν να σας οδήγησε να σκεφτείτε διαφορετικά ή να γράψετε μερικές νέες ερωτήσεις για το θέμα σας.

5. Γράψτε μια ερευνητική περίληψη ή μια επιστολή που ενημερώνει τους πιθανούς συμμετέχοντες. Τι ακόμα θα έπρεπε να σκεφτείτε και να μάθετε ώστε να αισθάνεστε έτοιμοι να δώσετε αυτή την περίληψη ή την επιστολή στους συμμετέχοντες;

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Αξιοποιώντας την προσωπική παρουσία: η ανάπτυξη της κατανόησης μέσω συμμετοχικής παρατήρησης, τεκμηρίων και οπτικής έρευνας

Μετά από μια ζεστή και ήρεμη μέρα, το απόγευμα ήταν απολαυστικά δροσερό. Ο Ina, η Eljija και ο Marcus μόλις είχαν έρθει στο σπίτι μου, στην κοιλάδα της Καραϊβικής. Λίγη ώρα πριν, είχαν πάρει μέρος σε μια μουσική εκδήλωση στο Mango Ridge. Μια ομάδα μεθοδιστών ιεραποστόλων από τις ΗΠΑ είχε έρθει εκείνο το απόγευμα στην κοιλάδα για να διδάξει και να διαδώσει τον Λόγο του Κυρίου. Ήταν ένα γεγονός ασυνήθιστο και, όπως ήταν φυσικό, συμμετείχαν σε αυτό πολλά άτομα. Ο Ina μου είπε πως μια νέα γυναίκα τον ρώτησε αν έχει αποδεχτεί τον Κύριο ως τον προσωπικό του σωτήρα. Ο Ina απάντησε καταφατικά και ανέπτυξε με λεπτομέρεια τη δήθεν ιδιαίτερη ιστορία του όταν ρωτήθηκε για τις λεπτομέρειες του προσηλυτισμού του. Οι τρεις φίλοι γέλασαν με αυτό και με άλλα κατασκευασμένα παραμύθια περί αμαρτιών και μετάνοιας που είχαν πει εκείνο το απόγευμα.

Γέλασα κι εγώ μαζί τους, αλλά αισθάνθηκα λίγο άβολα. Έπειτα από πολλούς μήνες στην κοιλάδα της Καραϊβικής, ξαφνικά αναρωτήθηκα τι ήταν αληθινό και τι κατασκευασμένο στις ιστορίες που είχα ακούσει. Ο Ina, η Eljija και ο Marcus με διαβεβαίωσαν ότι, παρόλο που είχαν επινοήσει ονόματα και επαγγέλματα στις προγενέστερες συζητήσεις μας, δεν ακολουθούσαν πια αυτή την πρακτική στις κουβέντες τους μαζί μου. Εξάλλου, ζούσα πλέον στην κοιλάδα μαζί τους. Ουσιαστικά, ήμουν γι' αυτούς ντόπια, με θεωρούσαν πολίτη του Αγίου Βικεντίου.

Είτε στο χωριό μιας άλλης χώρας είτε στο σχολείο της πόλης σας, η συμμετοχική παρατήρηση προσφέρει την ευκαιρία να αποκτήσει κανείς το κύρος του ντόπιου, του «έμπιστου ατόμου». Όταν είστε μέρος του κοινωνικού πεδίου, βλέπετε πρότυπα συμπεριφοράς, βιώνετε το απροσδόκητο, όπως και το προσδοκώμενο, και αναπτύσσετε μια ποιοτική σχέση ευθύνης με τους άλλους που ζουν εκεί. Στην καλύτερη περίπτωση, η συμμετοχική παρατήρηση συνεχίζεται καθ' όλη την περίοδο της συλλογής των δεδομένων. Είναι σημαντική στα αρχικά στάδια, γιατί εμπλουτίζει τη γνώση σας για πρόσφορες περιοχές έρευνας, αλλά και γιατί ευνοεί

την ανάπτυξη ειλικρινούς σχέσης ερευνητή-ερευνώμενου. Είναι σημαντική επίσης καθώς συνεχίζετε την έρευνα γιατί «...είναι εξαιρετικά δύσκολο να αποκρυπτογραφήσουμε και να αποκωδικοποιήσουμε μια ενέργεια, μια χειρονομία, μια συζήτηση ή ένα επιφώνημα, εκτός αν το δούμε ενσωματωμένο σε πλαίσιο» (Lawrence-Lightfoot, 1997a, σελ. 41). Η συμμετοχική παρατήρηση σας τοποθετεί στο πλαίσιο του ερευνώμενου θέματος. Ακόμα, σας βοηθά να κατασκευάσετε κατάλληλες ερωτήσεις συνέντευξης, δηλαδή περισσότερο συνδεδεμένες με την υπό παρατήρηση συμπεριφορά και αλληλεπίδραση. Αυτό το κεφάλαιο εστιάζει στη διαδικασία της συμμετοχικής παρατήρησης και στη χρήση τεκμηρίων, τεχνουργημάτων και διάφορων άλλων ειδών οπτικής έρευνας.

ΤΟ ΣΥΝΕΧΕΣ ΤΗΣ ΣΥΜΜΕΤΟΧΙΚΗΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΗΣ

Η συμμετοχική παρατήρηση είναι ένας προβληματικός όρος. Κατ' αρχάς, χρησιμοποιείται με διάφορους τρόπους (O'Reilly, 2005). Ορισμένοι χρησιμοποιούν αυτόν τον όρο ως συνώνυμο για όλη τη διαδικασία της **έρευνας πεδίου** (παρατήρηση, συζήτηση, συνεντεύξεις, συλλογή δεδομένων). Άλλοι πάλι (μεταξύ των οποίων και εγώ) διαφοροποιούν τη **συμμετοχική παρατήρηση** ως μέθοδο έρευνας από τη συνέντευξη, παρότι προφανώς αναγνωρίζουν ότι κατά τη συνέντευξη ο ερευνητής συχνά παρατηρεί και ίσως συμμετέχει στην κοινωνική ζωή της κοινότητας. Η διαφοροποίηση έγκειται περισσότερο στο να εστιαστεί η συζήτηση στις σχετικές τεχνικές και στα ζητήματα της εφαρμογής τους παρά στο να δημιουργηθούν διακριτές κατηγορίες.

Δεύτερον, ο όρος **συμμετοχική παρατήρηση** είναι προβληματικός γιατί είναι ένα σχήμα οξύμωρο. Οι λέξεις από μόνες τους είναι αντικρουόμενες και προτρέπουν τόσο σε δέσμευση όσο και σε απόσταση, τόσο σε εμπλοκή όσο και σε αποστασιοποίηση (Tedlock, 2000, σελ. 465). Η θέση του συμμετοχικού παρατηρητή μπορεί να δημιουργήσει ένταση στον ίδιο τον ερευνητή, αλλά και μεταξύ του ερευνητή και των συμμετεχόντων. Η θέση σας ως παρατηρητή μπορεί να δημιουργήσει σε εσάς και σε άλλους την αίσθηση ότι είστε ένα είδος κατασκόπου, ενώ η θέση σας ως συμμετέχοντος πιθανότατα υποδηλώνει κάποια εγγύτητα ή εμπλοκή, που ενδέχεται να θεωρηθεί ύποπτη λόγω του ότι είστε ταυτόχρονα και ερευνητές (παρατηρητές). Σε μερικούς τύπους ποιοτικής έρευνας, όπως η συνεργατική έρευνα και η έρευνα δράσης, οι πιέσεις του ρόλου του συμμετοχικού παρατηρητή είναι μειωμένες ή ανεπαίσθητες, καθώς ο ερευνητής είτε προέρχεται από το εσωτερικό πεδίο είτε έχει ειδικά προσκληθεί για να εργαστεί με ανθρώπους του πεδίου στη διάρκεια του ερευνητικού έργου. Τόσο η παρατήρηση όσο και η συμμετοχή συμβάλλουν με τον τρόπο τους σε καθετί που μπορείτε να μάθετε για μια περιοχή, έναν χώρο, μια διαδικασία και τις αντιλήψεις μιας ομάδας. Χρειάζεται

να αποφασίσετε, πάντα σε σχέση με το είδος της έρευνας που επιλέγετε να κάνετε, πόσο θέλετε να συμμετέχετε και πόσο θέλετε να παρατηρείτε*.

Μπορείτε να σκεφτείτε τη συμμετοχική παρατήρηση ως διάνυση της πορείας ενός συνεχούς διαστήματος το οποίο έχει στη μια άκρη του την παρατήρηση και στην άλλη τη συμμετοχή. Ενδέχεται να είναι το μοναδικό μέσο συλλογής δεδομένων ή ένα από αυτά. Παρά το ότι ο ουσιαστικός ρόλος του συμμετέχοντος παρατηρητή είναι δυνατόν να εντοπιστεί σε οποιοδήποτε σημείο μέσα σε αυτό το συνεχές διάστημα, το πιθανότερο είναι ότι θα βρεθείτε σε πολλά και διαφορετικά σημεία του, στη διάρκεια του χρόνου παραγωγής των δεδομένων.

Οι ψυχολόγοι συχνά διεξάγουν την έρευνά τους έχοντας εξ ολοκλήρου έναν ρόλο παρατηρητή μέσα σε αυτό το συνεχές διάστημα. Αυτός ο ρόλος αφορά περισσότερο το μεταεμπειρικό ερευνητικό παράδειγμα, όπου ο παρατηρητής έχει ελάχιστη αλληλεπίδραση με αυτούς που μελετώνται. Για παράδειγμα, ένας ερευνητής μπορεί να παρατηρεί παιδιά στον βρεφονηπιακό σταθμό ενός πανεπιστημίου μέσα από έναν διπλό καθρέφτη. Αντίστοιχα, ένας παρατηρητής μπορεί να καθίσει σε ένα παγκάκι του πάρκου μιας πόλης, με το σημειωματάριο στο χέρι, παρατηρώντας τις δραστηριότητες που συμβαίνουν στο συγκεκριμένο οικοδομικό τετράγωνο. Σε αυτή την περίπτωση του απόλυτου παρατηρητή (δηλαδή στην άλλη πλευρά του συνεχούς), οι άνθρωποι δεν γνωρίζουν απαραίτητα ότι έχουν τεθεί υπό παρατήρηση.

Ο **παρατηρητής ως συμμετέχων** είναι το επόμενο στάδιο του συνεχούς. Ο ερευνητής παραμένει κατά κύριο λόγο παρατηρητής, αλλά έχει κάποια αλληλεπίδραση με τους συμμετέχοντες στη μελέτη. Όταν εγώ και ένας ακόμα μεταπτυχιακός φοιτητής βοηθήσαμε τον Alan Peshkin στη μελέτη ενός φονταμενταλιστικού χριστιανικού σχολείου (Peshkin, 1986), ήρθαμε σε επαφή με μαθητές και δασκάλους μόνο για ένα εξάμηνο, και ήμασταν κυρίως παρατηρητές, κρατώντας σημειώσεις από το πίσω μέρος της τάξης. Δεν διδάξαμε, δεν δώσαμε συμβουλές και δεν βοηθήσαμε τους δασκάλους, τους μαθητές ή τους διοικητικούς υπευθύνους.

Αντιθέτως, συμμετείχα περισσότερο όταν έκανα παρατήρηση κατά τη διάρκεια της εργασίας μου στον Άγιο Βικέντιο (Glesne, 1985). Ενδιαφερόμουν για τη μη τυπική εκπαίδευση και ήρθα σε εκτενή επαφή με πολλά άτομα κατά την ετήσια παραμονή μου εκεί. Βοήθησα σε αγροτικές εργασίες, απέκτησα κοινωνικές σχέσεις και έγινα ένας ενδιάμεσος παράγοντας, αν όχι ένα είδος συνηγόρου, κατά τις συνεννοήσεις της ομάδας που παρατηρούσα με τους διάφορους αγροτικούς οργανισμούς. Καθώς συμμετέχετε όλο και περισσότερο και αναγκαστικά περιορίζεται ο ρόλος σας ως παρατηρητή, εμφανίζεται ένα παράδοξο. Όσο περισσότερο λειτουργείτε ως μέλος της καθημερινότητας των ατόμων που ερευνάτε, τόσο κινδυνεύετε

* Η έρευνα μπορεί να εκπονεύεται μόνο μέσω παρατήρησης, μέσω συμμετοχικής παρατήρησης, εν γνώσει ή εν αγνοία των υπό παρατήρηση προσώπων. (Σ.τ.Μ.)

τε να χάσετε την οπτική του ουδέτερου παρατηρητή, ωστόσο όσο περισσότερο συμμετέχετε, τόσο περισσότερες είναι και οι ευκαιρίες να μάθετε νέα πράγματα.

Ο πλήρως συμμετέχων είναι ταυτόχρονα ερευνητής αλλά και λειτουργικό μέλος της υπό μελέτη κοινότητας. Από την άλλη πλευρά, μπορεί να είστε ήδη μέλος της κοινότητας ή μπορεί να αποφασίσετε να συμμετάσχετε σε αυτήν ως νέο μέλος. Προκειμένου να μάθετε για την πολιτική και τον τρόπο λειτουργίας μιας υπηρεσίας κοινωνικής πρόνοιας, για παράδειγμα, μπορεί να χρειαστεί να αναζητήσετε εργασία σε μια τέτοια υπηρεσία. Η υλοποίηση έρευνας κατά την οποία ο ερευνητής συμμετέχει πλήρως στην κοινότητα δεν είναι πάντα τόσο εύκολη όσο ίσως να θεωρήσετε ότι είναι στα αρχικά στάδια της έρευνας, καθώς θα πρέπει συνεχώς να διαχειρίζεστε δύο συχνά αντικρουόμενους ρόλους. Ο Jan Yoors, στο βιβλίο του *The Gypsies* (1967), περιγράφει εύγλωττα το δίλημμα της πλήρους συμμετοχής: «Βρισκόμουν ανάμεσα σε δύο κόσμους και αισθανόμουν ανίκανος να επιλέξω, παρά το Ρομανί γνωμικό *Yekka buliasa nashti beshes pe done grastende* (με έναν πισινό δεν μπορείς να καθίσεις σε δύο άλογα)» (σελ. 47).

Πού θα πρέπει να τοποθετήσετε τον εαυτό σας μέσα σε αυτό το συνεχές διάστημα; Η απάντηση εξαρτάται από την ερώτηση που διερευνάτε, το πλαίσιο που μελετάτε και τις φιλοσοφικές σας πεποιθήσεις. Όλα όσα αφορούν τη διεξαγωγή ποιοτικής έρευνας βρίσκουν εφαρμογή σε αυτό το ζήτημα: η καλύτερη επιλογή δεν έχει τόσο μεγάλη σχέση με αυτό που θεωρείται σωστό, αλλά με εκείνο που προ-κρίνετε με βάση τη συνείδησή σας ή με εκείνο που θεωρείτε καταλληλότερο στο συγκεκριμένο κοινωνικο-οικονομικό συγκείμενο. Επί παραδείγματι, αν σας ενδιαφέρει να αναλύσετε, όπως ο Woolfson (1988), τη μη λεκτική αλληλεπίδραση μεταξύ των γιατρών και των ασθενών τους κατά την αρχική φάση της περιγραφής των συμπτωμάτων, τότε χρειάζεται να παρατηρείτε όσο το δυνατόν πιο διακριτικά. Ο Woolfson, για παράδειγμα, στη μελέτη του εγκατέστησε μια βιντεοκάμερα στον χώρο όπου οι γιατροί υποδέχονταν τους ασθενείς και ο ίδιος παρατηρούσε το τι γινόταν από ένα άλλο δωμάτιο.

Το περιβάλλον της μελέτης μπορεί επίσης να επηρεάσει τη θέση σας στο συνεχές του συμμετέχοντος παρατηρητή. Για παράδειγμα, επειδή ούτε ο Peshkin αλλά ούτε και εγώ ήμασταν φονταμενταλιστές χριστιανοί, δεν θα μπορούσαμε ποτέ, χωρίς να παραπλανήσουμε με κάποιον τρόπο τα υποκείμενα της μελέτης, να πετύχουμε την πλήρη συμμετοχή μας στη μελέτη του χριστιανικού σχολείου που προαναφέραμε. Στη μελέτη του για τον ρόλο της εθνικότητας σε ένα λύκειο της Καλιφόρνια, ο Peshkin (1991) βρέθηκε να κινείται από τον συνηθισμένο ρόλο του «παρατηρητή που είναι και συμμετέχων» σε «συμμετέχων που είναι και παρατηρητής», επειδή με ευκολία και ετοιμότητα ενσωματώθηκε στις ζωές των ανθρώπων του συγκεκριμένου περιβάλλοντος. Η θέση σας στο συνεχές εξαρτάται ακόμα και από τη μεθοδολογία που επιλέγετε. Αν κάνετε έρευνα δράσης, είναι πιθανότερο να γίνετε πλήρως συμμετέχοντες, ενώ, αν κάνετε κλασική εθνογραφία, κάτι τέτοιο μάλλον δεν είναι πιθανό.

Η συμμετοχική παρατήρηση μπορεί να συνεισφέρει σε διαφορετικές ποιοτικές μεθοδολογίες και να χρησιμοποιηθεί σε διαφορετικά πλαίσια, ακόμα και στην εικονική πραγματικότητα των παιχνιδιών μέσω υπολογιστών που παίζονται ταυτόχρονα από πολλούς παίκτες. Ο ανθρωπολόγος Frank Schaap (2002) αφιέρωνε πάνω από δεκαέξι ώρες ημερησίως για δύο χρόνια, συμμετέχοντας σε ένα παιχνίδι εικονικής πραγματικότητας που είχε τον τίτλο *New Carthage*, όπου «μελέτησε την καθημερινή ζωή των πολιτών της πόλης *New Carthage*, όπως ακριβώς θα έκανε και σε οποιαδήποτε άλλη κανονική πόλη» (σελ. 16). Καθώς εστίαζε στις κοινωνικές και πολιτισμικές συμβάσεις που χρησιμοποιούσαν οι συμμετέχοντες για να κατασκευάσουν και να υποδυθούν τους χαρακτήρες τους, ο Schaap (2002) κρατούσε σημειώσεις για τον δικό του χαρακτήρα (μια γυναίκα με το όνομα *Eveline*) που ζούσε στην εικονική πόλη: «Εργάστηκα σκληρά, έφαγα, κοιμήθηκα, μέθυσσα και ερωτεύτηκα. Αγάπησα και έχασα αυτούς που αγάπησα. Σκότωσα για να επιβιώσω και επιβίωσα με το ζόρι... ο ίδιος» (σελ. 16). Μην αδιαφορείτε για τις δυνατότητες που υπάρχουν για συμμετοχική παρατήρηση καθώς σχεδιάζετε την έρευνά σας!

ΣΤΟΧΟΙ ΤΗΣ ΣΥΜΜΕΤΟΧΙΚΗΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΗΣ

Μαθαίνουμε, είπε κάποτε ένας ποιητής, που θα μπορούσε να ήταν και ανθρωπολόγος, πηγαίνοντας εκεί όπου πρέπει να πάμε.

(Geertz, 1983/2000, σελ. xi)

Ορισμένοι άνθρωποι, αλλά και τόποι, έχουν μελετηθεί πολύ. Κατά συνέπεια, είναι πολύ εύκολο να δημιουργηθεί αρνητική προκατάληψη στους ανθρώπους μιας κοινότητας από την παρουσία ξένων που μένουν ένα μικρό χρονικό διάστημα μαζί τους έχοντας την προσδοκία να αποκτήσουν την εικόνα που έχουν οι ντόπιοι για τον εαυτό τους. Ο Robert Caro, συγγραφέας ενός βιβλίου για τον Lyndon Johnson, περιγράφει την είσοδό του στην κοινωνία μιας αραιοκατοικημένης επαρχίας των ΗΠΑ, όπου μεγάλωσε ο Johnson. Στην αρχή, οι ντόπιοι δεν τον εμπιστεύονταν. Πάρα πολλοί δημοσιογράφοι είχαν ήδη πάει εκεί για μία μέρα ή ακόμα και για έναν μήνα και κάθε φορά παρουσιάζαν διαφορετικά και με λάθος τρόπο τον τόπο και τη συμπεριφορά των ανθρώπων του. Ο Caro (1988) λέει:

Οι άνθρωποι αισθάνονταν –και είχαν δίκιο– ότι χρησιμοποιήθηκαν και ότι τα όσα γράφτηκαν δεν αντικατόπτριζαν ούτε εξέφραζαν με ακρίβεια τον τόπο που αγάπησαν. Όταν μετακόμισα στην περιοχή και είπα «αγαπώ αυτό το μέρος και σκοπεύω να ζήσω και να μείνω εδώ όσο χρειάζεται μέχρι να το κατανοήσω πραγματικά», η αντιμετώπισή τους πραγματικά άλλαξε (σελ. 227).

Σε αντίθεση με τη δημοσιογραφική τακτική της γρήγορης εισβολής και φυγής από έναν τόπο, ο εθνογραφικός ερευνητής μένει σε ένα μέρος αρκετό χρονικό διάστημα προκειμένου να αποκτήσει πλήρη, πυκνή περιγραφή και βαθιά κατανόηση του κοινωνικού περιβάλλοντος.

Ο κύριος σκοπός του συμμετοχικού παρατηρητή είναι να κατανοήσει καλά το κοινωνικό συγκείμενο, τους συμμετέχοντες και τη συμπεριφορά τους. Η επίτευξη αυτού του σκοπού απαιτεί χρόνο και διάθεση για μάθηση. Ο Hymes (1982) δηλώνει: «Πολλά από αυτά που ψάχνουμε να ανακαλύψουμε στην εθνογραφία είναι γνώση που άλλοι ήδη κατέχουν. Η ικανότητά μας να μαθαίνουμε εθνογραφικά είναι μια προέκταση εκείνου που κάθε άνθρωπος πρέπει να κάνει, δηλαδή να μαθαίνει τις σημασίες, τις νόρμες και τα πρότυπα ενός τρόπου ζωής» (σελ. 29). «Αντί να μελετάμε ανθρώπους» προσθέτει ο Spradley «εθνογραφία σημαίνει να μαθαίνουμε από τους ανθρώπους» (Spradley, 1979, σελ. 3).

Έτσι, ως άνθρωποι που θέλουν να μάθουν, δεν βρίσκεστε στο πεδίο έρευνας για να κάνετε κήρυγμα ή να αξιολογήσετε ή να συναγωνιστείτε για την κατάκτηση κύρους ή για κάποια θέση ισχύος. Η προσοχή σας θα πρέπει να είναι επικεντρωμένη στο πραγματολογικό υλικό που θα προκύψει από τους συμμετέχοντες στην έρευνα, στις πεποιθήσεις και στις συμπεριφορές τους. Για να διατηρήσετε αυτή τη στάση, χρειάζεται να είστε ανοιχτοί και έτοιμοι να αλλάξετε την οπτική σας. Η Mary Catherine Bateson (1984) περιγράφει τη σημασία αυτής της στάσης ζωής που είχαν οι γονείς της (ο Gregory Bateson και η Margaret Mead) και που υπάρχει γενικά στο πεδίο της ανθρωπολογίας:

Ακόμα και όταν ξεκινάτε την έρευνα με συγκεκριμένες ερωτήσεις που θέλετε να απαντηθούν ή και καθορισμένες προσδοκίες για τον τρόπο που λειτουργεί μια κοινωνία, πρέπει να είστε διατεθειμένοι να στρέψετε την προσοχή σας από ένα σημείο εστίασης σε άλλο, ανάλογα με το τι σας προσφέρεται από τα ίδια τα γεγονότα, αναζητώντας ενδείξεις για πρότυπα και όχι γνωρίζοντας εκ των προτέρων τι πρέπει να αποδειχθεί ως σημαντικό ή εκείνο που έχει σημασία με βάση τη διαμορφωμένη σας ανταπόκριση στα γεγονότα (σελ. 164).

Μέσα από τη συμμετοχική παρατήρηση, μπορεί να αποζητάτε να μετατρέψετε το ξένο σε οικείο και το οικείο σε ξένο (Erickson, 1973). Το ξένο γίνεται οικείο κατά τη διαδικασία της κατανόησής του. Το να μετατραπεί το οικείο σε ξένο είναι συνήθως πιο δύσκολο, γιατί πρέπει συνεχώς να αμφισβητείτε τις δικές σας παραδοχές και αντιλήψεις, διερωτώμενοι «γιατί αυτό να είναι έτσι και όχι αλλιώς;». Ξεπεράστε την άνεση που σας προσφέρει ένας συγκεκριμένος τρόπος κατανόησης των πραγμάτων, επειδή το τίμημα αυτής της βολικής κατάστασης είναι ο περιορισμός της σκέψης σας.

Ο φιλόσοφος Raimon Panikkar (1979) αναφέρεται στις προϋπάρχουσες παραδοχές και στις κοινωνικά κατασκευασμένες απόψεις, τις οποίες χαρακτηρίζει ως κατευθυνόμενους μύ-

θους: «Ο μύθος που ζεις είναι φτιαγμένος από το σύνολο των δομών και των σχέσεων που έχεις αποδεχτεί ως δεδομένα» (σελ. 20). Ως συμμετοχικοί παρατηρητές, πρέπει να είστε ανοιχτοί στην έκθεση και στον συνεχή στοχασμό όσων θεωρείτε δεδομένα. Μόνο τότε μπορείτε να επεκτείνετε την ικανότητά σας να βλέπετε και να καταλαβαίνετε. Ο Panikkar περιγράφει τους μύθους που ζούμε ως «τον αποδεκτό ορίζοντα μέσα στον οποίο τοποθετούμε την εμπειρία της αλήθειας μας» (σελ. 20). Αυτό που θέλετε είναι οι οριζόντες σας να είναι ευρείς και ευμετάβλητοι.

Στο τέλος, οι νέες αντιλήψεις –που αποκτάτε ως ερευνητής που επιδιώκει να μάθει, αλλά και μέσω της στοχαστικής ευελιξίας, και της έμφασης στο να μετατρέπετε το ξένο σε οικείο και το οικείο σε ξένο– θα σας παράσχουν μια νέα πλεονεκτική θέση, με ευρύτερους οριζόντες και νέους τρόπους σκέψης για τις διαστάσεις της κοινωνικής αλληλεπίδρασης.

Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΤΗΣ ΣΥΜΜΕΤΟΧΙΚΗΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΗΣ

Όταν βλέπουμε, όταν μας περιβάλλουν οπτικά ερεθίσματα, δεν σημαίνει πάντα ή απαραίτητα ότι συνειδητοποιούμε ό,τι βλέπουμε. Είναι η προσοχή, η παρατήρηση και η σημείωση του τι βλέπουμε που κάνει τις εικόνες εξαιρετικά σημαντικές για την τέχνη, την ακαδημαϊκή γνώση και την έρευνα.

(Weber, 2008, σελ. 42)

Στην καθημερινή ζωή παρατηρείτε ανθρώπους, γεγονότα και αλληλεπιδράσεις. Ωστόσο, η συμμετοχική παρατήρηση σε ένα ερευνητικό περιβάλλον διαφέρει στο ότι ο ερευνητής παρατηρεί προσεκτικά, βιώνει τα γεγονότα συστηματικά και συνειδητά καταχωρεί με λεπτομέρεια τις διάφορες όψεις των πραγμάτων και των καταστάσεων. Επιπλέον, οι συμμετοχικοί παρατηρητές πρέπει συνεχώς να αναλύουν τις υποθέσεις τους αναζητώντας νόημα (Τι συμβαίνει εδώ;) και να είναι καχύποπτοι ως προς τις όποιες ενδείξεις προσωπικής μεροληψίας (Μήπως βλέπω αυτό που ήλπιζα να δω και τίποτε άλλο; Είμαι κριτικός και αξιολογικός απέναντι σε αυτό που βλέπω;). Τελικά, ένας συμμετοχικός παρατηρητής τα κάνει όλα αυτά γιατί είναι θεμελιακά στοιχεία για την έρευνά του ή, με άλλα λόγια, ένας παρατηρητής είναι παρών κάπου για συγκεκριμένους λόγους. Στην καθημερινή ζωή μπορεί να είστε καλοί παρατηρητές των αλληλεπιδράσεων γύρω σας, αλλά δεν καταχωρείτε συνειδητά τα δεδομένα, ούτε αναλύετε αυτό που ακούτε και βλέπετε, σε κάποιο πλαίσιο συγκεκριμένων στόχων που καθορίζουν τη συμπεριφορά σας.

Γενική πρόθεση που συνοδεύει όλη την έρευνα είναι η επικοινωνία των «ευρημάτων». Ίσως να συλλέγετε δεδομένα για να γράψετε μια διπλωματική εργασία ή μια διδακτορική διατριβή.

Είναι πιθανό να ετοιμάζετε ένα άρθρο ή μια αναφορά για έναν οργανισμό που σας χρηματοδοτεί. Μπορεί να τεκμηριώνετε μια διαδικασία ως βάση για την ανάληψη δράσης. Η σκέψη για τον επικοινωνιακό στόχο, τον τελικό στόχο από την αρχή της συγγραφής, βοηθάει στο τέλος. Ο συγγραφέας Stephen King (2000, σελ. 103) αναφέρεται στη συγγραφή ως μορφή τηλεπάθειας. Κάποιος βάζει τις λέξεις στο χαρτί, περιγράφοντας ένα σκηνικό ή ένα γεγονός. Σε έναν διαφορετικό χρόνο και τόπο, κάποιος άλλος διαβάζει αυτές τις λέξεις, και αν η μετάδοση των πληροφοριών είναι καλή, τότε βλέπει και νιώθει σχεδόν το ίδιο πράγμα με τον συγγραφέα. Για να πραγματοποιήσετε τις δυνατότητες της τηλεπάθειας, χρειάζεται να σημειώνετε τις λεπτομέρειες, τους στοχασμούς και τις συναισθηματικές αποκρίσεις όπως ακριβώς τις βιώνετε. Αν δεν το κάνετε, θα επικοινωνήσετε (και οι άλλοι θα λάβουν) μόνο ασαφείς και θολές εικόνες.

Οι πρώτες μέρες της έρευνας στο πεδίο

Η σύνδεση και η εμπύθιση στις ζωές των άλλων ενδέχεται να οδηγήσει σε εντάσεις και να προκαλέσει προβλήματα. Αφού βρήκα ένα μέρος να μείνω στο χωριό του Αγίου Βικεντίου, έγραψα τα ακόλουθα στο ημερολόγιό μου:

Έχω μετακομίσει στο σπίτι – που είναι γεμάτο με νυχτερίδες που πετούν από τον σωλήνα του νεροχύτη, ένα σύμπλεγμα φωλιών από κατσαρίδες στα ντουλάπια της κουζίνας, μια περιέργη μυρωδιά από κάτι νεκρό κάτω από το πάτωμα της κουζίνας, αγώνες νυχτερίδων στο ταβάνι κάθε πρωί στις 4, χωρίς ψυγείο, με αποτέλεσμα ακόμα και το ψωμί να μη διατηρείται μία νύχτα χωρίς να μουχλιάσει, και μια τουαλέτα με διαρροές. Η μετακόμιση βέβαια είναι σχετικά εύκολη, σε σύγκριση με την έξοδο στην κοινότητα, όπου θα ξεκινήσω την παρατήρηση και τις ανεπίσημες συνεντεύξεις. Τελικά πίεσα τον εαυτό μου να βγει έξω γύρω στις 9 π.μ., παρότι ήμουν έτοιμη από τις 7.30 – απλώς δεν μπορούσα να κουνήσω τα πόδια μου και να βγω από την πόρτα. Ένωσα ξένη, αφελής, αβέβαιη.

Παρόλο που η εργασία μου έγινε σε έναν άλλον πολιτισμό και κατά συνέπεια είχε συνάκλουθα στοιχεία πρωτοτυπίας και παραδοξότητας, ακόμα και η εμπάπτιση σε ένα ξένο περιβάλλον στην ίδια σας τη χώρα μπορεί να είναι μια αγχωτική εμπειρία. Αν δεν συμμετέχετε σε συνεργατική έρευνα ή σε έρευνα δράσης, είναι αναμενόμενο να νιώσετε σαν αμήχανοι νεοσύλλεκτοι, εφόσον οι άνθρωποι που παρατηρείτε δικαίως θα αναρωτιούνται ποιοι είστε, γιατί έχετε πάει εκεί, τι θα κάνετε και τι είδους ενόχληση μπορεί να προκαλέσετε στη συνέχεια. Με λίγη προσπάθεια και χρόνο, και κάποιες ικανότητες, αυτή η αμηχανία ξεπερνιέται, και θα αρχίσετε να αισθάνεστε άνετα. Δεν χρειάζεται να γίνετε σημαντικοί για την κοινότητα για να νιώσετε άνετα και ευπρόσδεκτοι, απλώς πρέπει να ταιριάξετε με τις τοπικές νόρμες συμπεριφοράς και να δείξετε ενδιαφέρον και σεβασμό. Οι πρώτες μέρες είναι συναρπαστι-

κές και γεμάτες νέα γνώση, αλλά οι πολλοί άγνωστοι παράγοντες μπορεί να δημιουργήσουν καταστάσεις που θα γεννήσουν εντάσεις και άγχος.

Αφού έχετε λάβει άδεια να κάνετε τη μελέτη σας, προσπαθήστε να βρείτε πού μπορείτε να συχνάζετε και να ξεκινήσετε τη γνωριμία σας με ανθρώπους, χωρίς να χρειάζεται να έχετε κάποια συγκεκριμένη άδεια για να βρίσκεστε εκεί. Αν είστε σε σχολείο ή νοσοκομείο, αυτό το μέρος μπορεί να είναι το κυλικείο, σημεία όπου γίνονται πικνίκ ή το σαλόνι του προσωπικού. Αν κάνετε έρευνα σε περιβάλλοντα που δεν σας είναι γνωστά, δεν χρειάζεται να νιώσετε την ανάγκη να γνωριστείτε με όλους σε όλα τα πιθανά μέρη. Ψάξτε για μέρη με εύκολη πρόσβαση, με φιλικούς και καλοσυνάτους ανθρώπους. Αφιερώστε αρκετό χρόνο μαζί τους ώστε να γνωρίσουν τι κάνετε, με ποιον τρόπο θα είστε παρόντες και πώς είναι η αίσθηση του να είστε μαζί τους – ώστε να μπορέσουν αυτοί με τη σειρά τους να καθησυχάσουν τους υπολοίπους για την παρουσία σας. Αλλά προσπαθήστε να μην ξοδέψετε πολύ χρόνο με μία μόνο ομάδα αγνοώντας άλλες στο πεδίο.

Ψάξτε τρόπο να εισχωρήσετε σε «κλειστά» μέρη, που ελέγχονται κατά κάποιον τρόπο από ένα άτομο ή μια ομάδα, πιθανόν κανονίζοντας να σας συστήσουν σε αυτούς οι κοινοί σας φίλοι. Αν η επίσημη άδεια από τις αρχές (π.χ. τη διοίκηση ενός φορέα) σας επιτρέπει να κάνετε παρατήρηση οπουδήποτε, μην το θεωρήσετε σαν πρόσκληση που σας επιτρέπει αυτόματα να κάνετε κάτι τέτοιο. Αντ' αυτού, φροντίστε η διοίκηση του φορέα ή του οργανισμού να ανακοινώσει την παρουσία σας σε κάποιου είδους συνάθροιση, όπως είναι η συνεδρίαση των καθηγητών, και στη συνέχεια παρουσιάστε σε όλους όσους βρίσκονται εκεί τον σκοπό της έρευνάς σας, διευκρινίζοντας ότι θέλετε να βρεθείτε στον χώρο τους αλλά και ότι δεν θα το κάνετε αν δεν συμφωνήσουν πρώτα και οι ίδιοι. Αν είστε σε σχολείο, ρωτήστε τους δασκάλους αν μπορείτε να συστηθείτε την πρώτη φορά που θα μπειτε στην τάξη. Αυτό θα σας επιτρέψει να διαβεβαιώσετε τον δάσκαλο και τους μαθητές ότι είστε εκεί για να παρατηρήσετε και όχι για να τους κρίνετε ή να τους αξιολογήσετε. Έτσι, μπορείτε πιο εύκολα να αλληλεπιδράσετε με τους μαθητές, γιατί ξέρουν ποιοι είστε και για ποιο λόγο είστε εκεί.

Τέλος, προσέξτε γιατί είναι επικίνδυνο να αποδώσετε στις παρατηρήσεις στοιχεία που συνδέονται με τις προκατασκευασμένες αντιλήψεις σας. Αυτό είναι εξαιρετικά εύκολο να συμβεί αν είστε ή έχετε υπάρξει δάσκαλοι, νοσοκόμοι ή κοινωνικοί λειτουργοί οι ίδιοι και μετά αναλάβετε τον ρόλο του συμμετέχοντος παρατηρητή σε ένα παραπλήσιο πεδίο έρευνας. Ακόμα και αν υπήρξατε «εκεί» κάποτε, δεν μπορείτε να υποθέσετε με σιγουριά ότι γνωρίζετε πώς είναι η κατάσταση στο πεδίο της έρευνάς σας. Δεν είναι όλα τα σχολεία, τα νοσοκομεία και οι υπηρεσίες κοινωνικής εργασίας ίδια μέρη. Για παράδειγμα, η Sandy δίδασκε σε ένα σχολείο όπου οι δάσκαλοι ήταν ιδιαίτερα επικριτικοί απέναντι στους καθηγητές του πανεπιστημίου που βρισκόταν στην περιοχή. Έτσι, όταν ξεκίνησε τη συμμετοχική της παρατήρηση σε ένα σχολείο σε μια άλλη πόλη, όπου υπήρχε επίσης πανεπιστήμιο, ήταν ιδιαίτερα διστα-

κτική απέναντι στο προσωπικό του πανεπιστημίου – παρά το ότι το σχολείο που είχε επιλεγεί για τη μελέτη της είχε μια πολύ καλή σχέση συνεργασίας με το συγκεκριμένο τριτοβάθμιο ίδρυμα. Ωστόσο, μη θεωρήσετε ότι δεν γνωρίζετε τίποτα για τα σχολεία, τα νοσοκομεία ή την καθημερινή ζωή στο χωριό, αλλά απλώς αποδεχτείτε ότι έχετε πολλά να μάθετε για κάθε συγκεκριμένο χώρο και τους ανθρώπους του.

Παρατηρήσεις

Η εστίαση των παρατηρήσεών σας θα ποικίλλει ανάλογα με τη μεθοδολογία σας. Η συμβουλή που ακολουθεί είναι γι' αυτούς που εμπλέκονται με εθνογραφική εργασία, αλλά ταιριάζει και σε άλλες προσεγγίσεις ποιοτικής έρευνας.

Όταν ξεκινήσετε την έρευνά σας ως συμμετοχικοί παρατηρητές, προσπαθήστε να παρατηρείτε όλα όσα συμβαίνουν: Κρατήστε σημειώσεις και σημειώστε πρόχειρα τις σκέψεις σας, χωρίς να σκέφτεστε ιδιαίτερα την ερευνητική σας θέση. Μελετήστε το πεδίο και περιγράψτε το με λέξεις και με σχέδια, χρησιμοποιώντας όλες τις αισθήσεις σας. Πώς ακούγεται, πώς μυρίζει; Με ποιους τρόπους το σκηνικό αλλάζει από μέρος σε μέρος κατά τη διάρκεια της έρευνας; Για παράδειγμα, αν κάνετε έρευνα σε ένα σχολείο που είναι δημοτικό, γυμνάσιο και λύκειο, με ποιον τρόπο το περιβάλλον της πρώτης τάξης του δημοτικού μοιάζει ή διαφέρει από την τρίτη τάξη του λυκείου; Εργαστείτε έτσι ώστε να κάνετε ξένο αυτό που σας είναι οικείο: αν προσέξετε ότι οι πόρτες των αιθουσών μένουν συνήθως ανοιχτές (ή κλειστές), τότε αναρωτηθείτε τι μπορεί να συμβολίζει αυτή η πρακτική.

Κρατήστε σημειώσεις από γεγονότα, ξεχωρίζοντας τα σημαντικά από τα καθημερινά, και μετά ψάξτε για δράσεις που αναπτύσσονται στη διάρκειά τους. Στο φονταμενταλιστικό χριστιανικό σχολείο, το πρώτο γεγονός που συνέβαινε καθημερινά ήταν η συνεδρίαση των δασκάλων. Τι είδους χαιρετισμούς χρησιμοποιούν οι δάσκαλοι σε αυτές τις συνεδριάσεις και σε ποιον απευθύνονται; Τι συζητούν ανεπίσημα μεταξύ τους; Τι είδους ερωτήσεις κάνουν στον διευθυντή; Με άλλα λόγια, ποιες δράσεις συγκροτούν τη συνεδρίαση των δασκάλων;

Κρατήστε σημειώσεις για τους συμμετέχοντες στο πεδίο. Ποιοι είναι σε σχέση με την ηλικία, το φύλο, την κοινωνική τάξη, την εθνικότητά τους; Τι κάνουν και τι λένε; Ποιος αλληλεπιδρά με ποιον; Τι σταματούν να κοιτάζουν, τι τους απασχολεί ή πώς αντιδρούν σε κάτι με κάποιον σημαντικό τρόπο; Οι άνθρωποι επικοινωνούν πολύ μεταξύ τους με μη λεκτικούς τρόπους. Στέλνουν μηνύματα μέσω του ντυσίματος, του στυλ των μαλλιών τους και των αξεσουάρ που χρησιμοποιούν. Στην ουσία, στέλνουν μηνύματα μέσω της **διαπροσωπικής τους απόστασης (proxemics)**, δηλαδή με τη χρήση του χώρου όταν είναι μαζί με άλλους. Πόσο κοντά στέκονται ο ένας στον άλλο όταν μιλούν; Οι Sunstein και Chriseri-Strater (2002) πρόσεξαν ότι «το σώμα δεν είναι μόνο ένα φυσικό αντικείμενο· είναι ένα κοινωνικό αντικείμενο» (σελ. 295). Επομένως, είναι καλό να κρατάτε σημειώσεις πεδίου που περιγράφουν όχι μόνο

το τι κάνουν και τι λένε οι άνθρωποι, αλλά και το τι φοράνε, πώς στολίζουν τον εαυτό τους και πώς χρησιμοποιούν και μοιράζονται τον χώρο με τους άλλους.

Άλλη μια κατηγορία για παρατήρηση είναι οι χειρονομίες των ανθρώπων: η στάση του σώματος, η θέση και η κίνηση (**kinesis**). Πώς οι μαθητές δείχνουν τον ενθουσιασμό τους ή την ανία τους; Πώς δείχνει τα ίδια πράγματα ο δάσκαλος; Ποιες χειρονομίες βοηθούν τον διευθυντή να επικοινωνήσει τις απόψεις του; Παρατηρήστε ποιες χειρονομίες γίνονται προς εσάς, ποιες από αυτές θεωρείτε δεδομένες και ποιες πιθανόν παρερμηνεύετε. Αν ένα παιδί ξαπλώνει με το κεφάλι του στο θρανίο ενώ ο δάσκαλος μιλάει, κοιμάται, βαριέται ή συγκεντρώνεται;

Η διαπολιτισμική έρευνα περιέχει τόσο την αναγνώριση νέων χειρονομιών όσο και την απόδοση νέου νοήματος σε ήδη γνωστές χειρονομίες. Ένα ψιθυριστό «φιτ» στην Καραϊβική μπορεί να σημαίνει ένα φιλικό «γεια». Ωστόσο, η αναρρόφηση αέρα μέσα από τα δόντια με μια κίνηση του κεφαλιού προς τα πάνω δεν είναι επιθυμητή αντίδραση σε ένα σοβαρό σχόλιο κάποιου: συμβολίζει ασέβεια, διαφωνία ή περιφρόνηση. Αλλά δεν χρειάζεται να πάτε σε άλλη χώρα για να βρείτε διαφορές στον τρόπο που χρησιμοποιούνται οι χειρονομίες, ειδικά αν και εσείς ανήκετε σε κοινωνικές ομάδες που έχουν βρεθεί κάποτε στο κοινωνικό περιθώριο. Για παράδειγμα, σε σύγκριση με τα παιδιά των Ευρωπαίων Αμερικανών, τα παιδιά των ιθαγενών Αμερικανών επιλέγουν κατά κανόνα συνεργατικές εργασίες και αποφεύγουν εκείνες που εστιάζουν στην ατομική επιτυχία (Sindell, 1987). Τα παιδιά των Αφροαμερικανών αναζητούν επαφή με το βλέμμα του δασκάλου με πολύ διαφορετικό τρόπο από ό,τι τα λευκά παιδιά (McDermott, 1987). Ακριβώς όπως απαιτείται από τους εκπαιδευτικούς να γνωρίζουν τις πολιτισμικές διαφορές στις διάφορες χειρονομίες για να είναι αποτελεσματικοί, το ίδιο ακριβώς πρέπει να κάνουν και οι ερευνητές.

Ως συμμετοχικός παρατηρητής, λοιπόν, παρατηρήστε συνειδητά το ερευνητικό περιβάλλον, τους συμμετέχοντες του και τα γεγονότα, τις πράξεις και τις χειρονομίες που συμβαίνουν σε αυτό. Σημειώστε τι σκέφτεστε και αισθάνεστε, όπως και αυτό που βλέπετε και ακούτε. Καθώς συνεχίζετε τις παρατηρήσεις σας, αναζητήστε πρότυπα και αρχίστε να αφηγείστε τις ομοιότητες και τις διαφορές μεταξύ ατόμων και γεγονότων. Για παράδειγμα, η Ginny επέλεξε να υλοποιήσει την παρατήρησή της στη σάλα ενός γηπέδου squash κατά τη διάρκεια ενός τουρνουά ανδρών. Έπειτα από μια περίοδο σημειώσεων, άρχισε να παρατηρεί ένα πρότυπο συμπεριφοράς:

Οι νικητές των αγώνων μοιάζουν να στέκονται όρθιοι ή να περπατούν τριγύρω όταν ο αγώνας ολοκληρωθεί. Οι ηττημένοι κάθονται αμέσως, σχεδόν πάντα. Ο άνδρας με το μπλε περιμετώπιο κερδίζει. Ο άντρας με το κόκκινο περιμετώπιο κάθεται. Ο άνδρας με το μπλε περιμετώπιο βγαίνει για να βρει μια πετσέτα και νερό. Ο Ξανθός, ο οποίος είχε αναφέρει ένα πρόβλημα με το κεφάλι του νωρίτερα, κερδίζει έναν αγώνα με εκείνον που φοράει γυαλιά.

Εκείνος που φοράει γυαλιά κάθετα. Ο ξανθός περπατά γύρω και ζητά από τον διοργανωτή πληροφορίες για το ποιος κερδίζει.

Η Ginny συνέχισε με περισσότερα παρόμοια παραδείγματα και κατέληξε σε ερωτήματα σχετικά με τη συμπεριφορά των ανδρών νικητών και των ηττημένων κατά τη διάρκεια ενός αγωνιστικού πρωταθλήματος. Είχε καταφέρει να μετακινηθεί από τα άτομα, στην παρατήρησή της, στη συμπεριφορά τους και μετά σε σκέψεις για τη γενικότερη συμπεριφορά των ανδρών σε αθλητικές εκδηλώσεις.

Ο Wolcott (1981) περιγράφει τέσσερις στρατηγικές που μπορούν να προσανατολίσουν τις παρατηρήσεις σας και που μπορεί να σας φανούν χρήσιμες: 1. παρατηρήσεις ευρείας σάρωσης· 2. παρατηρήσεις χωρίς συγκεκριμένη εστίαση· 3. παρατηρήσεις που αναζητούν παράδοξα και 4. παρατηρήσεις αναζήτησης προβλημάτων που αντιμετωπίζει η ομάδα. Στις παρατηρήσεις ευρείας σάρωσης, προσπαθήστε να παρατηρήσετε και να καταγράψετε τα πάντα. Επειδή αυτό είναι αδύνατον, αρχίστε να είστε επιλεκτικοί σχετικά με το τι πρέπει να παρακολουθείτε και να καταγράφετε, και στη συνέχεια σκεφτείτε τις επιλογές σας. Όταν δεν ψάχνετε τίποτα συγκεκριμένο, αρχίστε να σημειώνετε τι ξεχωρίζει, τι φαίνεται ασυνήθιστο. Και όταν ψάχνετε για παράδοξα και για προβλήματα, αρχίστε να ψάχνετε βαθύτερα στις αλληλεπιδράσεις που συμβαίνουν μπροστά σας. Όλες αυτές οι στρατηγικές συμβάλλουν στο να γίνει το οικείο ξένο, να γίνει το ξένο οικείο, και σας βοηθούν να ενταχθείτε στο ερευνητικό πλαίσιο.

Σημειώσεις πεδίου

Οι ερευνητές πρέπει να θυμούνται: αν δεν το καταγράψεις, χάθηκε!

(Pelto, 2013, σελ. 11)

Σημειώσεις. Το ημερολόγιο πεδίου ή οι καταγραφές του πεδίου είναι το βασικό εργαλείο καταγραφής στην ποιοτική έρευνα. Συμπληρώνεται με περιγραφές ανθρώπων, μέρη, γεγονότα, δραστηριότητες και συζητήσεις και γίνεται ένας τόπος ιδεών, στοχασμών, προαισθημάτων και σημειώσεων για πρότυπα και μοτίβα που φαίνονται να ξεπροβάλλουν. Επίσης, γίνεται ο τόπος όπου ο ερευνητής θα μπορέσει να διερευνήσει τις προσωπικές του αντιδράσεις.

Η τυπική μορφή του ημερολογίου πεδίου ποικίλλει, με βάση τις προτιμήσεις του κάθε ερευνητή. Κάποιοι οργανώνουν τα πάντα χρονολογικά σε ένα σπιράλ τετράδιο, άλλοι κρατούν τετράδια τύπου ντοσιέ, έτσι ώστε οι διαφορετικές κατηγορίες σημειώσεων να μπορούν να διαχωριστούν εύκολα, άλλοι πάλι περνούν κατευθείαν τις σημειώσεις τους στο λάπτοπ ή στο τάμπλετ αν κάτι τέτοιο είναι δυνατό, παρακάμπτοντας τη διαδικασία μεταφοράς των δεδομένων από το χαρτί σε ηλεκτρονικά αρχεία. Η μορφή που επιλέγετε να κρατήσετε σημειώσεις δεν είναι σημαντική. Το να κρατάτε σημειώσεις όμως είναι τεράστια σημασία.

Οι σημειώσεις πεδίου δεν είναι δεδομένα προς κοινοποίηση. Μερικές φορές εμπειρεύουν παρατηρήσεις που θα μπορούσαν να είναι ντροπιαστικές ή οδυνηρές για τους συμμετέχοντες. Εκτός από το ότι πρέπει να βεβαιωθείτε πως δεν αφήνετε τις σημειώσεις σας οπουδήποτε, ώστε να υπάρχει ο κίνδυνος να τις διαβάσει κάποιος, ο Pelto (2013) μας προειδοποιεί και για κάτι ακόμα: «Οι ερευνητές πρέπει να προσέχουν τις σημειώσεις τους, το ηχογραφημένο υλικό, τις φωτογραφίες και κάθε άλλο υλικό για το οποίο υπάρχει περίπτωση να κληθούν να δώσουν εξηγήσεις από τις δικαστικές υπηρεσίες κάθε χώρας» (σελ. 53). Ορισμένα πανεπιστήμια προαπαιτούν όλο το ερευνητικό υλικό που συγκεντρώνεται υπό την αιγίδα του πανεπιστημίου να ανήκει στο πανεπιστήμιο και με αυτόν τον τρόπο να είναι προσβάσιμο σε όποιον έχει νόμιμο συμφέρον να το ζητήσει. Αυτές οι συνθήκες δημιουργούν μια ευθύνη σ' εσάς, τους ερευνητές, να προστατεύσετε τους συμμετέχοντες της έρευνας όσο το δυνατόν περισσότερο, ακόμα και μέσα στις σημειώσεις σας. Παρότι είναι κουραστικό και περίπλοκο, αυτό το καθήκον απαιτεί τη χρήση ψευδωνύμων. Η προστασία των συμμετεχόντων στην έρευνα συζητείται εκτενέστερα στο Κεφάλαιο 6.

Να έχετε πάντα μαζί σας ένα σημειωματάριο, αν είναι δυνατόν. Δεν μπορείτε να ξέρετε πού ή πότε θα δείτε κάτι, θα μιλήσετε με κάποιον ή θα σκεφτείτε κάτι που θα θελήσετε να καταγράψετε.

Οι Lofland & Lofland (1995) κατηγοριοποίησαν τις σημειώσεις σε νοητικές, πρόχειρες και ολοκληρωμένες. Κρατάτε νοητικές σημειώσεις για συζητήσεις ή παρατηρήσεις όταν δεν είναι συνετό να τις γράψετε σε τετράδιο. Στη μελέτη του χριστιανικού σχολείου, ο Peshkin, ο άλ-

λος βοηθός ερευνητής και εγώ δεν κρατούσαμε σημειώσεις μέσα στο εκκλησάκι (κατά την προσευχή). Αντ' αυτού, κρατούσαμε σημειώσεις στο μυαλό μας και τις καταγράφαμε αργότερα. Οι πρόχειρες σημειώσεις μπορούν να γίνουν ιδιωτικά ή δημόσια. Ακόμα, χαρακτηρίζονται και ως *σύντομες σημειώσεις* (scratch notes) (Ottenberg, 1990), είναι δηλαδή μερικές σύντομες λέξεις που σημειώνετε πρόχειρα για να σας βοηθήσουν να θυμηθείτε μια σκέψη ή μια περιγραφή που θα ολοκληρωθεί αργότερα. Οι *ολοκληρωμένες σημειώσεις* (full fieldnotes) είναι αυτές που καταγράφονται επιτόπου, κατά προτίμηση, στη διάρκεια όλης της μέρας, αλλά μερικές φορές, αναλόγως των συνθηκών, όσο πιο άμεσα γίνεται μετά την περίοδο της παρατήρησης.

Ο Ottenberg (1990) προτείνει επίσης τις σημειώσεις που αποτυπώνονται στο μυαλό μας (headnotes) ως ακόμα μία κατηγορία για σημειώσεις πεδίου. Αυτές είναι οι σημειώσεις που διατηρήσατε στη μνήμη σας και δεν καταγράφηκαν άμεσα στο χαρτί, αλλά αξιολογήθηκαν αργότερα. Ο Ottenberg δηλώνει: «Καθώς εξετάζα τις γραπτές σημειώσεις μου, συνειδητοποιούσα ότι υπήρχαν κι άλλες αντιλήψεις, αισθήσεις και εμπειρίες που κατέγραψα ή που πιθανώς είχα ηχογραφήσει». Η διεργασία της συγγραφής αξιοποιεί τέτοιου είδους σημειώσεις: «Θυμάμαι πολλά πράγματα, και κάποια από αυτά τα συμπεριλαμβάνω όταν γράφω, ακόμα κι αν δεν βρίσκονται καταγεγραμμένα στις γραπτές σημειώσεις πεδίου, γιατί είμαι σίγουρος ότι είναι σωστά και όχι φανταστικά». Ο Ottenberg μας προειδοποιεί ωστόσο ότι «αυτές οι σκέψεις είναι επιρρεπείς σε διαστρέβλωση, λήθη και επεξεργασία» (σελ. 144). Κατά συνέπεια, η καλύτερη πρακτική είναι να καταγράφετε όσο περισσότερα μπορείτε καθώς συμβαίνουν ή περνούν από το μυαλό σας, για να βοηθηθείτε από ξεκάθαρες λεπτομέρειες και περιγραφές.

Αν είναι δυνατόν, να έχετε μαζί σας ένα τάμπλετ ή λάπτοπ όλη την ώρα και να αναφέρετε ότι θα καταγράψετε το τι συμβαίνει ως ερευνητές. Με αυτόν τον τρόπο θα αναγνωριστεί ο ρόλος σας και σύντομα θα είναι αναμενόμενο να καταγράφετε ό,τι συμβαίνει. Ασφαλώς, δεν επιτρέπουν όλες οι περιπτώσεις την πλήρη καταγραφή των παρατηρήσεων. Ο Agar (1973), για παράδειγμα, δεν μπορούσε να έχει μαζί του το σημειωματάριο όταν έκανε έρευνα στους τοξικομανείς της Νέας Υόρκης. Άλλα περιβάλλοντα, πάλι, είναι περισσότερο ευνοϊκά. Τα στίλ, το χαρτί, τα ντοσιέ και οι υπολογιστές είναι δεδομένος εξοπλισμός για τις νοσοκόμες και τους γιατρούς, επειδή είναι εκπαιδευμένοι να κρατούν σημειώσεις κατά τη λήψη του ιατρικού ιστορικού. Για τους ερευνητές οι σημειώσεις είναι επίσης μια προσδοκώμενη ενέργεια, ακόμα κι αν δεν έχουν λάβει ανάλογη εκπαίδευση.

Όλες οι σημειώσεις πρέπει μετέπειτα να αναπυχθούν λεπτομερώς, κατά προτίμηση την ίδια μέρα. Όταν επανεξετάζετε τις σημειώσεις, προσθέτετε πράγματα τα οποία δεν είχατε χρόνο να συμπεριλάβετε καθώς βρισκόσασταν στο πεδίο, ενώ επίσης μπορείτε να στοχαστείτε πάνω σε αυτά που έχετε δει. Αυτοί οι στοχασμοί βοηθούν να δομήσετε τις αρχικές σας θεωρίες για το τι συμβαίνει και να διαμορφώσετε την κατεύθυνση για περισσότερες παρατη-

ρήσεις και ερωτήσεις. Από την άλλη πλευρά, κάποιες έρευνες συνιστούν ότι είναι καλύτερο να αφήσετε για την επόμενη μέρα την ανάπτυξη των σημειώσεων, εξασκώντας έτσι τις δεξιότητες της μνήμης σας για να γράψετε εκτενέστερα τις σημειώσεις σας. Ωστόσο, η ικανότητα να θυμάται κανείς τις απαραίτητες λεπτομέρειες που αφορούν τις σημειώσεις του πεδίου ελαττώνεται γρήγορα μετά το πέρας ενός χρονικού διαστήματος.

Διαθέστε άφθονο χρόνο στην επεξεργασία των σημειώσεων του πεδίου. Αν γράφετε από νοητικές ή πρόχειρες σημειώσεις, διαθέστε όσο περισσότερο χρόνο γίνεται για να συνθέσετε τις σημειώσεις όπως τις βιώσατε στο πεδίο. Αν έχετε ολοκληρωμένες σημειώσεις, αφιερώστε αρκετές ώρες για να διευκρινίσετε και να αναπτύξετε εκτενέστερα τις σημειώσεις σας, προσθέτοντας στοχαστικές σκέψεις και ιδέες. Ο Sanjek (1990) γράφει σχετικά με τις σημειώσεις που κράτησε στην Γκάνα: «Είχα ένα μικρό σημειωματάριο στην πίσω τσέπη μου... Εκεί έγραφα όλα όσα έβλεπα και άκουγα και προσπαθούσα να τις καθαρογράψω με τρόπο που να είναι πάντα ενήμερες οι τελικές μου σημειώσεις. Κατέληξα να έχω 397 μονές σελίδες με σημειώσεις που κάλυπταν 18 μήνες» (σελ. xiv). Αν αυτός ο αριθμός σημειώσεων σας φαίνεται υπερβολικός, να είστε βέβαιοι ότι η ικανότητα να γράφετε γρήγορα, να παρατηρείτε και να θυμάστε αυτά που είδατε και ακούσατε βελτιώνεται συνεχώς με την εξάσκηση. Θα νιώσετε ικανοποιημένοι για τον χρόνο που αφιερώσατε και τον κόπο που κάνατε ώστε να ετοιμάσετε καθαρές και επαρκείς σημειώσεις όταν αργότερα θα καθίσετε να τις αναλύσετε και να τις γράψετε ολοκληρωμένα. Μια προειδοποίηση: η διαδικασία καταγραφής σημειώσεων είναι δυνατόν να επηρεάσει τον προγραμματισμό σας, και έτσι να χαθεί η άνεση που νιώθετε κατά την υλοποίηση της έρευνας. Προσπαθήστε να βρείτε μια ισορροπία μεταξύ της σύνθεσης σημειώσεων και των αναγκών της έρευνάς σας, και κρατήστε τόσες σημειώσεις όσες είναι απαραίτητες και αναγκαίες ώστε να μη γίνει τελικά η έρευνά σας μια απογοητευτική διαδικασία.

Περιγραφικές σημειώσεις. Οι σημειώσεις σας πρέπει να είναι τόσο περιγραφικές όσο και αναλυτικές. Κατά την καταγραφή των λεπτομερειών, προσπαθήστε να είστε ακριβείς, αλλά αποφύγετε τις αξιολογικές κρίσεις. Γράψτε σημειώσεις τέτοιες, ώστε, ακόμα και έναν χρόνο μετά, να μπορούν να σας δώσουν τη δυνατότητα να επαναφέρετε στη μνήμη σας τη στιγμή, το άτομο, την πράξη, την ημέρα. Δεν είναι λειτουργικό να συνοψίσετε τις παρατηρήσεις σας σε συνοπτικές και αφηρημένες δηλώσεις. Για παράδειγμα, μετά την παρατήρηση σε μια αίθουσα διδασκαλίας, μπορεί να μπειτε στον πειρασμό να γράψετε: «Η τάξη ήταν άτακτη και θορυβώδης». Αυτή η δήλωση δεν παρουσιάζει μια σαφή εικόνα της τάξης και είναι αποδοκιμαστική, επειδή στηρίζεται στις αντιλήψεις του ερευνητή για τις έννοιες «αταξία» και «θόρυβος». Οι ακόλουθες δηλώσεις είναι πιο συγκεκριμένες όσον αφορά την περιγραφικότητά τους:

Η πέμπτη τάξη περιλάμβανε δεκαπέντε κορίτσια και δώδεκα αγόρια. Όταν μπήκα, δημιούργησαν αυθαίρετα έξι ομάδες. Μια ομάδα τεσσάρων κοριτσιών προσπαθούσε

να δει ποιος θα μπορούσε να κάνει τη μεγαλύτερη φούσκα με την τσίχλα της. Μια ομάδα πέντε αγοριών μιμούνταν μια ταινία Kung Fu την οποία είχαν δει το προηγούμενο βράδυ.

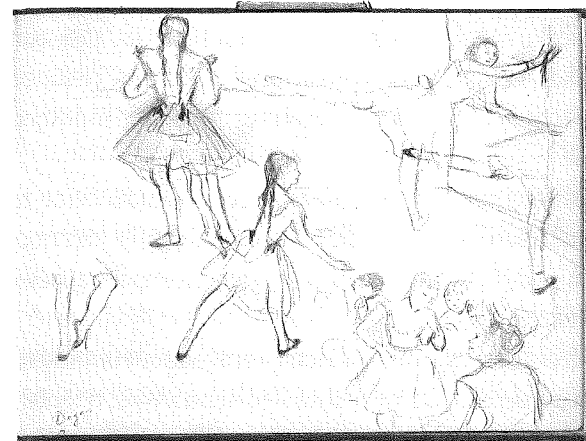
Ελέγξτε τις σημειώσεις σας για αόριστα επίθετα, όπως *πολλά ή μερικά*, και αντικαταστήστε τα με περισσότερο περιγραφικές λέξεις. Αναζητήστε και αντικαταστήστε τους όρους που μεταφέρουν μια αξιολογική κρίση και που τελικά δημιουργούν περισσότερη ασάφεια παρά σαφήνεια, όπως *υπέροχο, κοσμικό, ενδιαφέρον, δεν κάνει τίποτα, ωραία ή καλή*.

Κρατήστε σημειώσεις για τον κάθε διάλογο που προκύπτει. Συγκεκριμένα, εστιάστε σε λέξεις οι οποίες χρησιμοποιούνται συχνά ή που έχουν μοναδική σημασία για κάθε περιβάλλον. Τέτοιοι όροι θα σας βοηθήσουν στην καλύτερη διατύπωση των ερωτήσεων συνέντευξης και συχνά αποτελούν αναλυτικές κατηγορίες που έχουν προκύψει από τους ίδιους τους συμμετέχοντες στην έρευνα (εσωτερικές κατηγορίες). Να είστε σε εγρήγορση για γνωστές λέξεις που έχουν διαφορετική έννοια από αυτήν που εσείς αντιλαμβάνεστε. Πέρασα έναν μήνα σε εκείνο το χωριό στον Άγιο Βικέντιο πριν καταλάβω ότι οι ντόπιοι δεν χρησιμοποιούσαν τη λέξη *country* για να περιγράψουν την ύπαιθρο. Αντί αυτής, χρησιμοποιούσαν τη λέξη *ur-country* (άνω χώρα) κάθε φορά που ήθελαν να αναφερθούν στην ανατολική πλευρά του νησιού, δηλαδή σε εκείνη που ήταν περισσότερο εκτεθειμένη στους ανατολικούς ανέμους. Ένας νεαρός άνδρας που είχε ζήσει στην πρωτεύουσα, το Kingstown, αλλά κατέβαινε προς τα εμπρός (δηλαδή προς τη δυτική πλευρά του νησιού) κάθε Σαββατοκύριακο για να βοηθήσει τη γιαγιά του σε διάφορες γεωργικές εργασίες, θα μπορούσε να απαντήσει ότι δεν μπορούσε να θυμηθεί αν είχε πάει ποτέ στην άνω χώρα, γιατί δεν καταλάβαινε τον όρο που χρησιμοποιούσαν οι κάτοικοι του χωριού.

Όλες οι αισθήσεις σας πρέπει να δουλεύουν ταυτόχρονα για να απεικονίσουν τις λεπτομέρειες στις σημειώσεις σας, ιδιαίτερα στα αρχικά στάδια της εργασίας σας στο πεδίο, όταν προσπαθείτε να κατανοήσετε τη γενική ουσία της μελέτης. Ο σχεδιασμός σκίτσων μπορεί να σας βοηθήσει να δείτε πτυχές που ίσως να μην παρατηρούσατε σε διαφορετική περίπτωση. Εστιάστε στο πού βρίσκονται οι άνθρωποι και τα άψυχα αντικείμενα στον χώρο. Υπάρχουν μοτίβα; Αλλάζουν με την πάροδο του χρόνου;

Το παρακάτω είναι ένα παράδειγμα περιγραφικών σημειώσεων από το αρχείο της καταγραφής μου (ημερολόγιο). Τις έγραψα νωρίς το πρωί στον Άγιο Βικέντιο, αφού πρώτα περπάτησα σχεδόν ένα μίλι προς τη θάλασσα από το σπίτι που νοίκιαζα:

Η κοιλάδα ξεκινά από τη θάλασσα και εκτείνεται σε μήκος 4,5 μιλίων προς το εσωτερικό της χώρας, πριν χαθεί μέσα σε βουνοκορφές ύψους περίπου 900 μ. Είναι 6 το πρωί, μια Κυριακή του Νοέμβρη, και τα νερά στον κόλπο παρουσιάζουν μια εικόνα υποτονικής δραστηριότητας. Καθώς ξεκινά ένα ψιλόβροχο, οι πιο ηλικιωμένοι άνδρες

Κάνοντας σκίτσα τις παρατηρήσεις του σε μια σχολή μπαλέτου στο Παρίσι, ο Degas κατάλαβε ότι εκείνο που τον ενδιέφερε περισσότερο ήταν η κίνηση, και αυτό είναι φανερό στους πίνακές του. Με ποιον ανάλογο τρόπο θα μπορούσαν τα σκίτσα να σας βοηθήσουν στο έργο σας ακονίζοντας ταυτόχρονα τις δεξιότητές σας για παρατήρηση;

Edgar Degas (Γάλλος, 1834-1917),
Η πρόβα του μπαλέτου, περ. 1877.
Μουσείο J. Paul Getty, Los Angeles.

καταφεύγουν στο καταφύγιο των ψαράδων, που είναι φτιαγμένο από μπαμπού. Μιλούν έντονα μεταξύ τους, ανταλλάσσοντας κατάρες, για ένα ζήτημα που σχετίζεται με τις κότες του ενός από αυτούς. Στην όχθη του ποταμού, άνδρες, γυναίκες και παιδιά συγκεντρώνονται για να πιάσουν ένα είδος ψαριού μεγέθους περίπου όσο ένα δάχτυλο, ρίχνοντας σάκους λινάτσας στον πυθμένα του ποταμού, τους οποίους στερεώνουν με πέτρες, ενώ στη συνέχεια καλύπτουν τους σάκους με «θάμνους» (κλαδιά δέντρων και θάμνων). Τα μικρά ψάρια αναζητούν καταφύγιο στη φυλλωσιά, αλλά πιάνονται όταν η λινάτσα σηκώνεται ξαφνικά από το νερό. Κάτω στην παραλία με τη μαύρη άμμο, νεαρές γυναίκες και παιδιά κάθονται στο σημείο όπου το νερό ακουμπά την ακτή. Οι νεαροί άντρες κολυμπούν προς ένα αλιευτικό σκάφος αγκυροβολημένο λίγο πιο έξω, σκαρφαλώνουν πάνω του και μιλούν μεταξύ τους καθώς το σκάφος λικνίζεται απαλά με την άνοδο και την πτώση των κυμάτων της θάλασσας. Ένα ουράνιο τόξο εμφανίζεται. Η αρχή του είναι πέρα από ένα ξύλινο σπιτάκι, σε ένα σημείο που είναι λουσιμένο με κίτρινο φως και τελειώνει κάπου στη μέση της θάλασσας. Προς την άλλη κατεύθυνση βρίσκεται η κοιλάδα, ένας πράσινος βοσκοτόπος, με τραχείς λόφους που καλύπτονται από σύννεφα.

Μια λωρίδα βλάστησης οδηγεί στην κοιλάδα. Βοοειδή, άλογα και πρόβατα κινούνται μαζί στην καταπράσινη γη. Ακανθώδη φοινικόδεντρα υψώνονται δίπλα στους κοντινούς βράχους, ενώ πιο κάτω τη θέση τους παίρνουν κοκοφοίνικες, μάνγκο, ψωμόδεντρα και εσπεριδοειδή. Ένα μίλι μέσα στην κοιλάδα, όπου βρίσκονται τα περισσότερα χωριά, το όμορφο τοπίο και οι ποικίλες διαθέσεις της κοντινής θάλασσας γίνονται παρελθόν, και αυτό που αναδύεται είναι τα βουνά και το ομιχλώδες και συχνά βροχερό περιβάλλον. Πολλά χωριά εμφανίζονται διάσπαρτα στα δύο μίλια της κεντρικής οδικής αρτηρίας, η

οποία, μετά το τελευταίο χωριό, σκαρφαλώνει στα βουνά και μετά από λίγο μετατρέπεται σε μονοπάτι για περπάτημα και αναρρίχηση στο κλιμακωτό έδαφος που είναι φυτεμένο κυρίως με μπανάνες. Η καλλιεργήσιμη γη συνεχίζεται ακόμα και όταν το έδαφος παίρνει μια απότομη κλίση, αλλά στη συνέχεια δίνει τη θέση της στη φυσική βλάστηση.

Αυτές οι περιγραφικές σημειώσεις είχαν σκοπό να απεικονίσουν το πλαίσιο εντός του οποίου πραγματοποιήθηκαν πιο εστιασμένες παρατηρήσεις και οι συνομιλίες. Οι παρατηρήσεις θέτουν το πλαίσιο για συζήτηση σε σχέση με τη ζωή στην κοιλάδα. Δεν προσπαθούν να εξηγήσουν τι συμβαίνει, παρά μόνο περιγράφουν.

Εκτός από το πλαίσιο της σκηνής, οι περιγραφικές σημειώσεις καταγράφουν συγκεκριμένες αλληλεπιδράσεις μεταξύ των συμμετεχόντων στην έρευνα. Για παράδειγμα, παραθέτω αυτή τη φορά ένα χωριό από τις σημειώσεις μου στην εκπόνηση της μελέτης των μουσείων ακαδημαϊκής τέχνης που χρηματοδοτήθηκε από το Ίδρυμα Kress. Τα σημεία εντός των παρενθέσεων προστέθηκαν στο κείμενο μετά την περίοδο της παρατήρησης.

9.30 π.μ., 10 Νοεμβρίου, Μάθημα Ισπανικών, Πανεπιστημιακό Μουσείο Τέχνης.

Δεκαοκτώ με δεκαεννέα φοιτητές ακολουθούν μια βοηθό διδασκαλία στο μουσείο. Ο επιμελητής του μουσείου μου λέει ότι η βοηθός είναι δευτεροετής φοιτήτρια, που μιλάει άπταιστα ισπανικά και είναι εκπαιδευμένη ειδικά για να πραγματοποιεί ξεναγήσεις στο μουσείο σε ομάδες φοιτητών που μιλούν ή μαθαίνουν ισπανικά. Είναι η πρώτη της ξενάγηση. Μιλάει γρήγορα, δεν παρουσιάζει τα έργα καλά, μοιάζει να γελά όταν οι φοιτητές δεν ανταποκρίνονται – υποθέτω ότι είναι νευρική.

Οι μαθητές δεν θέτουν ερωτήσεις και δεν μιλούν. Η βοηθός-ξεναγός κάνει απευθείας ερωτήσεις. Τη λυπάμαι. Εάν η ξενάγηση γινόταν στα αγγλικά, οι φοιτητές θα έκαναν ερωτήσεις; Ενδιαφέρονται; Ή μήπως αυτή είναι η γενική συμπεριφορά των προπτυχιακών φοιτητών; Την ακολουθούν, κοιτάζουν τους πίνακες που επισημαίνει. Δεν μιλούν μεταξύ τους και φαίνεται να συγκεντρώνονται σε αυτό που τους λέει. Τέλος, (μπροστά σε έναν πίνακα του Ουρουγουανού καλλιτέχνη Joaquín Torres García) ένας φοιτητής απαντά σε μια ερώτηση: «Qué significado tienen los números?» (Τι σημασία έχουν οι αριθμοί;). Σπάει η σιωπή. Ένας άλλος φοιτητής μιλάει. Σύντομη συζήτηση (στα ισπανικά) σχετικά με τα μαθηματικά και την τέχνη ως «καθολικές γλώσσες».

Η βοηθός-ξεναγός συνεχίζει. Οι μαθητές επιλέγουν τα αναδιπλούμενα σκαμπό τους και τα μεταφέρουν μπροστά στον επόμενο πίνακα ζωγραφικής (από τον Ισπανό καλλιτέχνη Joan Miró), ανοίγουν τα σκαμπό και κάθονται καθώς η βοηθός συνδέει τον πίνακα με τον ισπανικό εμφύλιο πόλεμο. Περισσότεροι φοιτητές μιλούν.

Ένας άλλος πίνακας (με τον τίτλο *Nkonda*, από τον Κουβανό καλλιτέχνη José Bedía). Βαθύτερη συζήτηση. Η ξεναγός παρομοιάζει την ερμηνεία ενός πίνακα με την

ερμηνεία ενός ποιήματος και τον τρόπο με τον οποίο συνδέονται και τα δύο με την ιστορία και τα συναισθήματα. Ρωτάει ποια σύμβολα υπάρχουν στην εικόνα, τι μπορεί να σημαίνουν και πώς ο πίνακας τους κάνει να αισθάνονται. Πολλές απαντήσεις.

Μέχρι το τέλος της συνάντησης, οι φοιτητές και η βοηθός αλληλεπιδρούν με μεγαλύτερη άνεση στα ισπανικά, αλλά και για την τέχνη. Καθώς τελειώνει το μάθημα, η ήσυχη αίθουσα γίνεται θορυβώδης – πολλές συζητήσεις φοιτητών, στα αγγλικά, καθώς μεταφέρουν τα σκαμπό τους πίσω στο ράφι, κοντά στην πόρτα, και φεύγουν.

Αν και αυτές οι σημειώσεις είναι κυρίως περιγραφικές, πρόσθεσα αρκετές ερωτήσεις και σημειώσεις για τον εαυτό μου στην αρχή της προσπάθειάς μου. Μερικές φορές οι σημειώσεις που κρατούνται πρόχειρα κατά τις παρατηρήσεις γίνονται καλές ερωτήσεις για τις τυπικές συνεντεύξεις, ενώ άλλες μπορεί να γίνουν αντικείμενο διερεύνησης σε πιο ανεπίσημες συνεντεύξεις. Οι πρόχειρα γραμμένες ερωτήσεις μπορούν επίσης να βοηθήσουν για να προσανατολίσουν τις επόμενες παρατηρήσεις.

Οι αρχάριοι ερευνητές αρκετές φορές προσεγγίζουν τις παρατηρήσεις ως κάτι που πρέπει να κάνουν μόνο για να προσδιορίσουν το πεδίο ή για να προσθέσουν μια επιπλέον υφή στα δεδομένα που συλλέγονται κυρίως μέσω συζητήσεων και συνεντεύξεων. Οι παρατηρήσεις ωστόσο λειτουργούν καλύτερα σε συνδυασμό με τις συνεντεύξεις και τις συνομιλίες. Διαμορφώνουν το σκηνικό για τα ζητήματα που θα συζητηθούν και σας βοηθούν να μετακινηθείτε από τις δικές σας παραδοχές για το πώς λειτουργούν τα πράγματα, αλλά και για να κατανοήσετε όσα σας αφηγούνται οι συμμετέχοντες στην έρευνα. Οι αφηγηματικοί ερευνητές Gubrium και Holstein (2009) δηλώνουν:

Οι αφηγήσεις που μετατρέπονται σε κείμενο μειώνονται σε αξία, γίνονται επίπεδες, χωρίς πρακτικό βάθος ή λεπτομέρεια... Το ζήτημα της αντίθεσης μεταξύ εκείνου που δεν εκφέρεται ως λόγος ή δεν αποτελεί αντικείμενο αφήγησης και εκείνου που ανακοινώνεται μας ενθαρρύνει να εξετάσουμε τις συνθήκες που περιβάλλουν τις αφηγήσεις των ιστοριών. Τέτοιου είδους πληροφορίες μπορεί να εντοπιστούν μόνο με την άμεση επεξεργασία της διαδικασίας διαμόρφωσης της ιστορίας μέσα στο πλαίσιο στο οποίο εκτυλίσσεται (σελ. viii).

Αναλυτικές σημειώσεις. Η Bateson (1984) λέει για τη μητέρα της, τη Margaret Mead:

Η Margaret υπογράμμιζε πάντα τη σημασία της καταγραφής των πρώτων εντυπώσεων και την αποθήκευση αυτών των πρώτων λίγων σελίδων σημειώσεων αντί για την απόρριψη και την περιφρονητική διαδικασία της ύστερης επιτήδευσης, γιατί το εκπαιδευμένο μάτι έχει και αυτό τα δικά του τυφλά σημεία καθώς αρχίζει να θεωρεί δεδομένα πράγματα που στην αρχή τού φαινόταν παράξενα. Όταν σας συμβεί κάτι, γράψτε το, είπε (σελ. 165).

Η καταγραφή αναλυτικών σημειώσεων είναι μια μορφή ανάλυσης δεδομένων που διεξάγεται σε όλη τη διαδικασία της έρευνας. Η συνεισφορά της κυμαίνεται από τον εντοπισμό προβλημάτων έως την αλλαγή στον σχεδιασμό της έρευνας, την αμφισβήτηση της ανάπτυξης της έρευνας, τον εντοπισμό προτύπων και θεμάτων. Αν αφιερώσετε χρόνο για να αναπτύξετε αναλυτικές σημειώσεις ενώ κάνετε την έρευνα πεδίου αντί να θεωρήσετε αυτό το είδος της σκέψης ως ένα βήμα που πρέπει να γίνει μετά τη συλλογή δεδομένων, θα είστε σε καλύτερη θέση ώστε να «μπορέσετε να “ελέγξετε” διάφορες εναλλακτικές λύσεις, κάνοντας και καταγράφοντας παρατηρήσεις που μπορεί να επιβεβαιώσουν, να τροποποιήσουν ή να απορρίψουν διαφορετικές ερμηνείες» (Emerson, Fretz & Shaw, 1995, σελ. 105). Μετά από κάθε ημέρα συμμετοχικής παρατήρησης, αφιερώστε χρόνο για την παραγωγή στοχαστικών, αναλυτικών σημειώσεων. Γράψτε ιδέες και εντυπώσεις, διευκρινίστε προηγούμενες ερμηνείες, κάντε εικασίες για το τι συμβαίνει, γράψτε συναισθήματα, επεξεργαστείτε προβλήματα και κάντε ευέλικτα βραχυπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα σχέδια για τις επόμενες μέρες. Να θυμάστε ότι οι στοχαστικές και αναλυτικές σκέψεις μπορεί να σας έρθουν στον νου τόσο κατά τη διάρκεια της συμμετοχικής παρατήρησης όσο και σε άλλες στιγμές. Είναι σημαντικό να σημειώνετε και αυτές τις σκέψεις – να γράφετε **σχόλια ως παρατηρητής** όπως σας έρχονται στο μυαλό ή, ακόμα, να γράφετε **υπομνήματα** για τον εαυτό σας (Glaser & Strauss, 1967). Διαφορετικά, οι σκέψεις είναι δυνατόν να χαθούν.

Ως παράδειγμα, θα παρουσιάσω πάλι ένα τμήμα από τις σημειώσεις της έρευνάς μου για τα ακαδημαϊκά μουσεία τέχνης, αυτή τη φορά από τις στοχαστικές σημειώσεις που έκανα την πρώτη μέρα μου σε μια νέα τοποθεσία (μουσείο), αφού είχα την ευκαιρία να παρατηρήσω και να πάρω συνεντεύξεις σε τέσσερα άλλα μουσεία:

Αυτό το μουσείο φαίνεται περιθωριακό σε σχέση με το πανεπιστήμιο, τουλάχιστον συγκριτικά με τα άλλα μουσεία που έχω επισκεφτεί. Είναι περιθωριακό και από άποψη θέσης. Αν και βρίσκεται κοντά σε χώρο στάθμευσης και σε πολυσύχναστο δρόμο, η είσοδος είναι προσβάσιμη μόνο με τα πόδια ή το ποδήλατο. Ελάχιστα σήματα δείχνουν τον δρόμο προς το μουσείο. Οι φοιτητές συχνά μαθαίνουν πού βρίσκονται διάφορα πράγματα χωρίς να χρησιμοποιούν τη σήμανση. Μήπως όμως αυτό είναι δύσκολο για τους επισκέπτες; Γνωρίζουν όλοι οι φοιτητές σε αυτή την πανεπιστημιούπολη το μουσείο; Είχα αργήσει στην πρώτη μου επίσκεψη, παρά το γεγονός ότι είχα αρκετό χρόνο στη διάθεσή μου, επειδή δεν το έβρισκα. Σταμάτησα αρκετούς φοιτητές να ρωτήσω για οδηγίες και με έστειλαν σε άλλα μουσεία. Πόσο ενταγμένο είναι αυτό το μουσείο στη ζωή της πανεπιστημιούπολης;

Το κτίριο, αν και με δύο ορόφους αφιερωμένους σε υπέροχα έργα τέχνης, είναι μικρό και δεν έχει χώρο για εκδηλώσεις και άλλες λειτουργίες, ούτε και αίθουσα μελέτης εφοδιασμένη με εκτυπωτή. Πώς ανταποκρίνεται στις εκπαιδευτικές ανάγκες των φοιτητών και των διδασκόντων; Έχει μία αίθουσα συνεδριάσεων. Μπορεί να χρη-

σιμοποιηθεί για μαθήματα; Αν ναι, πώς, δεδομένου ότι το προσωπικό αυτού του μουσείου είναι περιορισμένο, λόγω περικοπών στον προϋπολογισμό; Τα περισσότερα ιδρύματα φαίνεται να υφίστανται περικοπές, αλλά τα άλλα μουσεία τέχνης που επισκέφτηκα φαίνεται να έχουν επηρεαστεί λιγότερο από αυτό. Είναι οι περικοπές μεγαλύτερες στον προϋπολογισμό εδώ; Ή υπάρχει λιγότερη θεσμική υποστήριξη προς το μουσείο τέχνης, και αν ναι, γιατί;

Οι φοιτητές φαίνεται ότι συμμετείχαν σε τουλάχιστον μία από τις εκθέσεις. Αρκετοί φοιτητές εργάζονταν επίσης στη ρεσεψιόν. Πώς και γιατί συμμετείχαν; Είμαι περίεργη να μάθω περισσότερα από το προσωπικό του μουσείου, τους σπουδαστές, τη σχολή και τους διαχειριστές. Αυτός το μέρος έχει διαφορετική αίσθηση.

Αυτές οι αναλυτικές σημειώσεις δεν αφορούν μόνο τις αρχικές περιγραφές, αλλά προχωρούν και σε συγκριτικές παρατηρήσεις με επισκέψεις σε άλλες τοποθεσίες (στην περίπτωση μας, μουσεία). Θέτουν ερωτήματα σχετικά με τον ρόλο και τη λειτουργία του μουσείου μέσα στο θεσμικό του πλαίσιο. Αρκετές από αυτές τις ερωτήσεις μπόρεσα να τις απαντήσω εύκολα μέσω άτυπων συζητήσεων και συνεντεύξεων. Άλλες επανεξετάστηκαν κατά τη διάρκεια μιας περιόδου εστιασμένης στην ανάλυση των δεδομένων, πολύ μετά την επιτόπια επίσκεψη.

Ερευνητικό ημερολόγιο. Εκτός από τις περιγραφικές και αναλυτικές σημειώσεις, είναι καλή ιδέα να κρατάτε αρχείο των στοχασμών σας, των αναστοχαστικών σας σκέψεων και του συναισθηματικού ταξιδιού που κάνετε μέσω της έρευνας (βλ. Κεφάλαιο 5 για μια πιο εκτενή συζήτηση σχετικά με την αναστοχαστικότητα). Μερικοί αναφέρονται σε αυτό το αρχείο με τον όρο *ερευνητικό ημερολόγιο*. Το ερευνητικό ημερολόγιο δεν χρειάζεται να είναι ένα ξεχωριστό σημειωματάριο. Εκείνο που μετράει είναι οι προθέσεις σας. Αφιερώστε χρόνο για να γράψετε σε αυτό τις σκέψεις που σας εντάσσουν στο περιβάλλον και στη διαδικασία της έρευνας. Ίσως, για παράδειγμα, να σκεφτείτε τρόπους με τους οποίους είστε οικείος ή ξένος στο ερευνητικό πεδίο και ποια πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα σας παρέχει η κάθε θέση (Hay, 2005). Οι Sunstein και Chiseri-Strater (2002, σελ. 95-96) προτείνουν να αναρωτιέστε ανά τακτά χρονικά διαστήματα και να γράφετε αναφορικά με τα εξής:

1. Τι σας εκπλήσσει; (βοηθά στην κατανόηση των παραδοχών)
2. Τι σας προκαλεί; (βοηθά στην κατανόηση των προσωπικών συμφερόντων και θέσεων)
3. Τι σας ενοχλεί; (βοηθά στην κατανόηση των εντάσεων και ενδεχομένως των στερεότυπων και των προκαταλήψεων)

Το ερευνητικό ημερολόγιο γίνεται ένα μέσο σκέψης για τον τρόπο που η έρευνα συν-δημιουργείται από εσάς και τους συμμετέχοντες σε αυτήν, με ποιον τρόπο οι δράσεις και οι αλλη-

λεπιδράσεις διαμορφώνουν τα επόμενα βήματα και πού βρίσκεται η δυναμική της εξουσίας. Είναι ένα μέρος στο οποίο μπορείτε να καταθέσετε τις σκέψεις σας για τα ηθικά ζητήματα που σας παιδεύουν. Και το ημερολόγιο της έρευνας συχνά γίνεται ένας χώρος για να εξαφανιστεί ή να εκφραστεί η απογοήτευσή σας, και κατόπιν, συνεχίζοντας να γράφετε, να κατανοήσετε καλύτερα αυτά τα συναισθήματα, και έτσι να αναδυθούν περισσότερα ερωτήματα ή να επινοήσετε καινούργιες στρατηγικές. Αυτές οι σημειώσεις μπορεί να αποτελέσουν μέρος του τελικού σας κειμένου, και έτσι η ιστορία του ερευνητή υφαίνεται μέσα στις ιστορίες των άλλων.

Το ακόλουθο παράδειγμα είναι από το ερευνητικό ημερολόγιο που κρατούσα όσο βρισκόμουν στην Οαχασα, στο Μεξικό. Οι σημειώσεις δημιουργήθηκαν έπειτα από παραμονή έξι εβδομάδων στη χώρα. Μέσω της συγγραφής τους, κατάλαβα ότι είχα βρεθεί αντιμέτωπη με ένα είδος πολιτισμικού σοκ, παρόλο που είχα και στο παρελθόν ταξιδέψει και ζήσει σε πολλά μέρη. Συνειδητοποίησα, μέσω της συγγραφής, ότι δεν είχα καταλάβει τους κανόνες με τους οποίους λειτουργούσαν πολλά πράγματα. Ένωσα πάρα πολύ παρατηρητής και ξένη και αβέβαιη για τον τρόπο με τον οποίο θα μπορούσα να γίνω μέρος της ζωής στην Οαχασα:

6 π.μ. Δεν κοιμάμαι. Ανοίγω το μεγάλο παράθυρο που βλέπει στον δρόμο, για να αφήσω λίγο φρέσκο, δροσερό αέρα να μπει. Ο αέρας είναι βαρύς από τον καπνό της καύσης των σκουπιδιών. Κλείνω το παράθυρο και προσπαθώ να κοιμηθώ, αλλά δεν μπορώ. Σκέφτομαι τους ανθρώπους που είδα να ζητιανεύουν στον δρόμο χθες. Φαίνεται ότι οι περισσότεροι άνθρωποι ζητιανεύουν τις Κυριακές και αναρωτιέμαι αν είναι πράγματι έτσι ή αν η παρουσία τους είναι πιο αισθητή επειδή οι δρόμοι είναι συγκριτικά άδειοι. Νομίζω ότι ήταν πιο άνετο να ζητιανεύουν στους δρόμους τις Κυριακές. Μήπως οι άνθρωποι δίνουν πιο εύκολα χρήματα την Κυριακή; Με έχουν στοιχειώσει μια γυναίκα και ένα μικρό αγόρι, που προσπέρασα χωρίς να σταματήσω να ανοίξω το σακιδιό μου για να βρω το πορτοφόλι μου και στη συνέχεια να το ανοίξω για να βρω κάποια χρήματα. Η γυναίκα δεν είχε πόδια και χέρια, παρά μόνο κάτι πατερίτσες στερεωμένες στις μασχάλες της... Ήταν σε ένα μικρό κόκκινο καροτσάκι, σαν εκείνα που έχουν τα παιδιά στην Αμερική. Δίπλα της, καθισμένο οκλαδόν, ήταν ένα μικρό αγόρι, ίσως επτά χρονών. Είχε το κεφάλι του μέσα στα χέρια του και έκλαιγε. Μήπως εκείνο τράβηξε τη γυναίκα (τη μητέρα του;) στο πεζοδρόμιο κοντά στην πλατεία; Πρέπει μήπως να τη φροντίσει ή υπάρχει κάποιος άλλος; Πώς ζουν; Νομίζω πως θα μπορούσα να είχα πει στο αγόρι (και αναρωτιέμαι γιατί τόσο μεγάλο μέρος της συμπάθειάς μου στρέφεται προς αυτόν): «Έλα, υπάρχει μια γυναίκα τρία τετράγωνα πιο κάτω, στη γωνία, που κάνει tacos. Πάμε να πάρουμε ένα για σένα και για τη μητέρα σου».

Γιατί αισθάνομαι τόσο κοντά μαζί τους και όχι με τη γυναίκα που βλέπω κάθε μέρα να εκλιπαρεί για βοήθεια κοντά στον φούρνο ή τον άνθρωπο με το τρέμουλο που κάνει γύρους στα υπαίθρια καφέ ή τον γέρο που είναι τόσο σκυφτός, που περπατάει σχεδόν

διπλωμένος στα δύο; Δίνω συνήθως χρήματα στους δύο άντρες (ο ένας τυφλός) που παίζουν μουσική έξω από το μουσείο επειδή κάνουν κάτι και είναι υπέροχο. Αλλά τι μπορεί να κάνει εκείνη η γυναίκα χωρίς πόδια και χέρια; Προσπαθώ να σκεφτώ πώς μπορώ πιο εύκολα (γιατί άραγε δεν υπάρχουν τσέπες σε γυναικεία ρούχα;) να έχω πάντα διαθέσιμα πολλά πέσος για να χαρίζω, να δίνω. Αρκετά πέσος; Μήπως θα πρέπει να δίνω περισσότερα; Τι συμβαίνει όταν δίνεις;

Ξαφνικά ακούω έναν βαρύ θόρυβο, ακολουθούμενο από τις κραυγές μιας γυναίκας και το γάβγισμα ενός σκύλου κάπου μακριά. Η άμεση σκέψη μου είναι για το σκυλί που είδα να χτυπάνε και να εγκαταλείπουν στον δρόμο, για να πεθάνει κοντά στην αγορά, το Σάββατο. Αλλά το σκυλί δεν γάβγιζε το Σάββατο. Οι κραυγές συνεχίζονται και ξανανοίγω τα βαριά ξύλινα παντζούρια. Εγώ αναρωτιέμαι αν πρόκειται για κάποιον καβγά, αλλά καταλαβαίνω επίσης με κάποιον τρόπο ότι κάποιος έχει χτυπηθεί από ένα αυτοκίνητο. Ίσως από ένα λεωφορείο. Μπορώ να δω μια νεαρή γυναίκα στα σκαλιά του απέναντι κτιρίου. Κοιτάει κάτω από τον δρόμο. Πηγαίνω στο άλλο δωμάτιο και τραβάω τις κουρτίνες. Ένας άνδρας βρίσκεται στον δρόμο και δύο γυναίκες γονατίζουν πάνω του, χαϊδεύοντας τα μαλλιά του και κλαίγοντας. Κάποιοι άνθρωποι έχουν συγκεντρωθεί και στέκονται γύρω. Κάποιος μου κάνει νόημα να καλέσω ένα ασθενοφόρο. Την αστυνομία; Δεν ξέρω. Σε ποιον να τηλεφωνήσω; Αλλά δεν μπορώ να τηλεφωνήσω. Δεν έχω τηλέφωνο. Μία από τις γυναίκες στέκεται και βγάζει το λευκό της πουλόβερ και σκεπάζει τον άνδρα. Αισθάνομαι ανήμπορη να βοηθήσω και άχρηστη. Αισθάνομαι πολύ εκτός τόπου.

Αυτές οι σημειώσεις δεν αφορούσαν τίποτα που να σχετίζεται με την έρευνά μου. Παρόλο που είναι γεμάτες ερωτήσεις, καμία από αυτές δεν αποτέλεσε την αφορμή που ήθελα για να διαμορφώσω τις ερωτήσεις των συνεντεύξεων. Περισσότερο ήταν ερωτήσεις για μένα και για το πώς ενεργώ και αλληλεπιδρώ σε έναν τόπο που δεν ήξερα. Νιώθοντας ανασφαλής με το ερευνητικό μου έργο, μη γνωρίζοντας καλά τους ανθρώπους και τη γλώσσα, προσπαθούσα να συνδεθώ απεγνωσμένα με το πλαίσιο. Τότε, βομβαρδίστηκα με καταστάσεις που έθεταν υπό αμφισβήτηση τον ανθρωπισμό μου και αισθάνθηκα παγωμένη και ενοχλημένη. Για να συνεχίσω να ζω στην Οαχασα, έπρεπε να βρω κάποιον τρόπο να συμβιβάζομαι με την επαιτεία και τη φοβερή κίνηση στους δρόμους, αλληλεπιδράσεις που έγιναν, για μένα, συμβολικές στην προσπάθειά μου να μάθω πώς να εισέρχομαι ολιστικά σε έναν πολιτισμό.

Συμβουλές σημειώσεων. Οι οδηγίες που ακολουθούν είναι, κατά μία έννοια, τυπικές της δουλειάς του συμμετοχικού παρατηρητή, που αποκτήθηκαν εμπειρικά. Είναι η παράδοση της διαδικασίας των «σημειώσεων» που κρατάει ο συμμετοχικός παρατηρητής.

1. Βεβαιωθείτε ότι έχετε συμπεριλάβει την ημερομηνία, την ώρα και τον τόπο κάθε παρατήρησης.
2. Εάν κρατάτε χειρόγραφες σημειώσεις, αφήστε αρκετό περιθώριο για τις σκέψεις που πιθανόν να θέλετε να γράψετε αργότερα.
3. Δημιουργήστε τους δικούς σας κανόνες συντομογραφίας για να βοηθηθείτε στις χειρόγραφες σημειώσεις. Για παράδειγμα, στη μελέτη του χριστιανικού σχολείου, ο Χριστιανός σύντομα έγινε Χ, ο φοιτητής Φ, η γνώση Γ, ο δάσκαλος Δ και το σχολείο Σχ. Χρησιμοποιώ επίσης τις ίδιες συντομογραφίες για παρόμοιες προθέσεις και άλλες κοινώς χρησιμοποιούμενες λέξεις, και με βάση το εκάστοτε πλαίσιο τα διαφοροποιώ. Έτσι γράφω το επειδή αλλά και το επομένως ως ε/π ή ακόμη το συχνά ως σ/ και το συγχρόνως ως σ/χ. Εάν γνωρίζετε στενογραφία, τότε η προηγούμενη διαδικασία μπορεί να σας φανεί ανούσια. Αν όμως δεν ξέρετε, τότε η συμβουλή μου είναι να αναπτύξετε το δικό σας σύστημα.
4. Όταν κρατάτε πρόχειρες σημειώσεις, μη συζητάτε τις παρατηρήσεις σας με κάποιον άλλον, πριν γράψετε πλήρεις σημειώσεις πεδίου. Τέτοιες συζητήσεις όχι μόνο αποδιοργανώνουν την ανάγκη σας να αποτυπώσετε τις παρατηρήσεις και τις σκέψεις σας στο χαρτί, αλλά είναι πιθανό μετά τη συζήτηση να διαφοροποιήσετε τις αρχικές σας αντιλήψεις. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν πρέπει να συγκρίνετε τις ερμηνείες σας με αυτές των άλλων, αλλά θα πρέπει πρώτα να καταγράψετε τις δικές σας παρατηρήσεις και προβληματισμούς.
5. Ακόμα και αν έχετε κρατήσει πλήρεις σημειώσεις κατά τη διάρκεια της ημέρας, η εργασία σας δεν ολοκληρώνεται όταν χτυπάει το κουδούνι στο σχολείο ή όταν ο ήλιος δύει. Διαβάστε τις σημειώσεις της ημέρας. Συμπληρώστε τις περιγραφές που θυμάστε, διευκρινίστε και επεκταθείτε σύντομα σε γεγονότα ή ενέργειες, και γενικά στοχαστείτε πάνω στην ημέρα που πέρασε.
6. Σχεδόν πάντα οι απροσδόκητες καταστάσεις παρέχουν δεδομένα σχετικά με τα ερευνητικά σας ερωτήματα. Συμπεριλάβετε αυτές τις τυχαίες καταστάσεις στις σημειώσεις σας. Η ποιοτική έρευνα δεν περιορίζεται από τον χρόνο ή το διάστημα, μολονότι, όταν εστιάζετε σε ένα ίδρυμα, όπως ένα σχολείο, η συλλογή δεδομένων γενικά συμβαίνει εντός ορισμένων ωρών σε μια καθορισμένη τοποθεσία.
7. Προγραμματίστε τον χρόνο σας ώστε να διαβάζετε και να αναλογίζεστε συχνά τις σημειώσεις σας. Εάν είστε αρκετά τυχεροί ώστε να καταφέρετε να βυθίσετε για τα καλά τον εαυτό σας στο πεδίο, διαβάστε τις σημειώσεις σας σε εβδομαδιαία βάση και γράψτε αναλυτικά υπομνήματα. Αυτό αποτελεί μέρος της συνεχούς ανάλυσης των δεδομένων. Έτσι, θα αρχίσετε να βλέπετε θέματα και συνδέσεις και να θέτετε ερωτήματα που θα καθοδηγούν τις επόμενες ενέργειές σας.

Μην ανησυχείτε αν στην αρχή αισθανθείτε συγκλονισμένοι με όλη τη δραστηριότητα μέσα στο πεδίο και ανίκανοι να εστιάσετε ή απογοητευμένοι γιατί δεν συμβαίνει κάτι ιδιαίτερο σε όσα παρατηρείτε. Η Lorna τα αισθάνθηκε και τα δύο όταν αποφάσισε να παρατηρήσει ένα παιδί με ειδικές ανάγκες που εντάχθηκε σε μια κανονική τάξη:

Όταν ολοκληρώθηκε η πρώτη μου παρατήρηση, ένιωθα συγκλονισμένη. Σχεδόν αμέσως παρασύρθηκα στη χώρα μικρών, χαριτωμένων πλασμάτων που κατέκλυζαν το μέρος, με έναν χαοτικό τρόπο, αλλά ωστόσο με κάποια ασαφή αίσθηση τάξης. Θορυβώδη, ομιλητικά, τσιμπώντας σνακ, όρθια, καθισμένα, νυσταγμένα, κλαμένα, απασχολημένα με κάτι, σε συνεχή κίνηση, με τάσεις φυγής. Στην αρχή δεν μπορούσα καν να αναγνωρίσω το παιδί με τις ειδικές ανάγκες. Με όλη αυτή τη δραστηριότητα, ανακάλυψα πόσο δύσκολο ήταν να κρατήσω σημειώσεις. Τι πρέπει να καταγραφεί; Πώς να παραμείνω συγκεντρωμένη; Πώς να αντιμετωπίσω το μικρό αγόρι που με ζητάει να τον βοηθήσω με την ορθογραφία του; Και, παρόλο που αναζητούσα συγκεκριμένες αλληλεπιδράσεις με το παιδί με ειδικές ανάγκες, στην αρχή δεν παρατήρησα τίποτα εκτός από τις συνήθεις αλληλεπιδράσεις, ή σχεδόν καμία. Με την πρώτη ματιά, αν δεν ήταν μαζί μου η «σκιά», η βοηθός, δεν θα μπορούσα να δω κανέναν αντίκτυπο της ύπαρξής του στο δωμάτιο. Απογοητευμένη, αποφάσισα πρόωρα ότι αυτή η πιλοτική μελέτη θα καταλήξει να είναι βαρετή, αν όχι απλή. Φυσικά, έκανα λάθος.

Η Lorna έπρεπε να αφοσιωθεί στις παρατηρήσεις της για μεγάλο χρονικό διάστημα, πριν αρχίσει να βλέπει «την έκταση και την αλληλεπίδραση της συμπόνιας, της στοργής και της αμφισβήτησης που υπήρχε στο πεδίο ένταξης αυτών των παιδιών σε κανονικές τάξεις».

Τέλος, να είστε σίγουροι ότι η ποικιλία στις παρατηρήσεις δεν σημαίνει ότι κάποιος είδε κάτι λάθος. Η δημοσιογράφος Joan Didion (1988) έχει περιγράψει τον τρόπο που η ίδια και ο σύζυγός της έγραψαν εντελώς διαφορετικά βιβλία για το Ελ Σαλβαδόρ, παρά το γεγονός ότι ήταν μαζί συνεχώς το διάστημα που βρέθηκαν σε αυτή τη χώρα. Ο Ball (1985) περιγράφει τη διαφοροποίηση μεταξύ «θεσμικών» και «πολιτισμικών» ερευνών που γίνονται σε μαθητές σχολείων: «Το τοπίο φαίνεται διαφορετικό ανάλογα με τον λόφο που τυχαίνει να επιλέξει να σταθεί κανείς» (σελ. 28).

Οι υποκειμενικές προδιαθέσεις κατευθύνουν τους ανθρώπους σε διαφορετικά πράγματα. Αυτή η ανομοιομορφία αποκαλύπτει τις πολλαπλές πραγματικότητες οποιουδήποτε κοινωνικού φαινομένου, οι οποίες μαζί παρέχουν μια πληρέστερη εικόνα των ανθρώπων, των εποχών και του τόπου. Η Mary Catherine Bateson (1984) παρατηρεί: «Καταγράφετε προσεκτικά τι σας έχει επιτραπεί να δείτε, γνωρίζοντας ότι δεν θα δείτε τα πάντα και ότι άλλοι θα τα δουν διαφορετικά, αλλά, καταγράφοντας οτιδήποτε μπορείτε, αυτό θα μπορέσει να γίνει μέρος της συνολικής εικόνας» (σελ. 164).

ΟΙ ΣΥΜΜΑΧΟΙ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΠΕΔΙΟΥ: ΤΕΚΜΗΡΙΑ, ΤΕΧΝΟΥΡΓΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΟΠΤΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Τεκμήρια και τεχνουργήματα

Οι αρχαιολόγοι αναδομούν τη ζωή στους αρχαίους χρόνους, εξετάζοντας τον πολιτισμικό υλικό πολιτισμό που έχει απομείνει. Ο όρος **πολιτισμικό υλικό** αναφέρεται σε αντικείμενα ή τεχνουργήματα που έχουν μια ιστορία και που αποκτούν νόημα από τους ανθρώπους που βρίσκονται στο ίδιο πολιτισμικό πλαίσιο. Αυτά τα αντικείμενα παρέχουν στους αρχαιολόγους τη βάση για υποθέσεις σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι έτρεφαν, έντυναν και στέγαζαν τους εαυτούς τους, με το ποιους επικοινωνούσαν και με ποιον τρόπο αντιλαμβάνονται τους θεούς και τη μετά θάνατον ζωή. Οι αρχαιολόγοι δεν μπορούν να παρακολουθήσουν και να συμμετάσχουν στην καθημερινή ζωή αυτών που κάποτε ζούσαν σε ένα συγκεκριμένο πεδίο. Δεν μπορούν να πάρουν συνέντευξη από άντρες, γυναίκες και παιδιά. Ωστόσο, από τα στοιχεία και τις καταγραφές που οι άνθρωποι αφήνουν πίσω τους με τη μορφή αντικειμένων, οι αρχαιολόγοι μπορούν να ξαναδημιουργήσουν τη ζωή τους κατά προσέγγιση.

Προφανώς είστε σε ευνοϊκότερη θέση σε σχέση με τους αρχαιολόγους, επειδή μπορείτε να παρατηρήσετε τους ανθρώπους και τον υλικό τους πολιτισμό και να τους ρωτήσετε για το νόημα των αλληλεπιδράσεών τους. Μπορείτε επίσης να αποκτήσετε πρόσβαση σε τεκμήρια, τα οποία ορίζονται από τους Altheide και Schneider (2013) ως «οποιαδήποτε συμβολική αναπαράσταση που μπορεί να καταγραφεί ή να ανακτηθεί για ανάλυση» (σελ. 5). Τα τεκμήρια αυτά παρέχουν ιστορικές, δημογραφικές και μερικές φορές προσωπικές πληροφορίες που δεν είναι διαθέσιμες από άλλες πηγές. Τα τεκμήρια μπορούν να είναι μία από τις διάφορες πηγές δεδομένων ή μπορούν να αποτελέσουν το κύριο αντικείμενο μιας έρευνας, όπως στο έργο του Altheide για τον «λόγο του φόβου» που μεταδιδόταν από ειδησεογραφικούς οργανισμούς κατά τη διάρκεια διεθνών και εθνικών κρίσεων (Altheide & Schneider, 2013). Οι ακόλουθες ενότητες αναφέρονται σύντομα στη συλλογή δεδομένων μέσω πρόσβασης σε ιστορικά και σύγχρονα τεκμήρια και αντικείμενα.

Αρχειακό υλικό και ιστορική έρευνα. Για να κατανοήσετε ένα φαινόμενο, πρέπει να γνωρίζετε την ιστορία του. Αν σκέφτεστε ιστορικά, τότε πρέπει να αναζητήσετε έγγραφα (πρακτικά, επιστολές, απομνημονεύματα, διαθήκες, κ.λπ.) και φωτογραφίες ή άλλα αντικείμενα, στα οποία ενδέχεται να μην έχετε πρόσβαση με άλλο τρόπο. Εάν σκέφτεστε ιστορικά, μπορεί να θελήσετε να δημιουργήσετε ερωτήσεις προφορικής ιστορίας κατάλληλες για ηλικιωμένους συμμετέχοντες. Και έχοντας συγκεντρώσει ιστορικά δεδομένα, μπορεί να δείτε διαφορετικά τα πρότυπα συμπεριφοράς που ήταν εμφανή από τα τρέχοντα δεδομένα σας και ίσως έτσι να αντιληφθείτε μια σχέση ιδεών ή γεγονότων που προηγουμένως θεωρήσατε ότι δεν υπάρχει.

Τα ιστορικά έγγραφα δίνουν το πλαίσιο της μελέτης σας. Η ανασκόπηση των εφημερίδων της πόλης και των ενημερωτικών εντύπων που εκδίδουν τα ιδρύματα μπορεί να αποτελέσει σημείο αφετηρίας. Τα αρχεία βιβλιοθηκών μιας πόλης ή ενός πανεπιστημίου είναι επίσης ένα καλό μέρος για να ξεκινήσετε, όπως και τα αρχεία που βρίσκονται σε μουσεία, εκκλησίες και σχολεία. Συχνά μπορείτε να έχετε πρόσβαση σε χρήσιμα ιστορικά έγγραφα, αν κάνετε γνωστό ότι ενδιαφέρεστε για παλιές επιστολές, λευκώματα και πρακτικά συνεδριάσεων. Σε αυτές τις περιπτώσεις λειτουργούν πολύ τα δίκτυα: αν βρείτε κάποιον που συμμαρζίζεται τα ιστορικά σας ενδιαφέροντα, τότε και αυτός με τη σειρά του θα σας οδηγήσει σε κάποιον άλλο.

Χρησιμοποιήστε ηλεκτρονικά αρχεία και αναζητήστε ιστοσελίδες για χρήσιμες πληροφορίες επικοινωνίας ή για οργανισμούς με συναφή ιστορικά αρχεία. Όπως ακριβώς υπάρχουν εξελιγμένα προγράμματα αναζήτησης για την εύρεση άρθρων σε επιστημονικά περιοδικά ή διατριβών σε συγκεκριμένα θέματα, έτσι, επίσης, υπάρχουν διάφορα συστήματα που μπορούν να σας βοηθήσουν να βρείτε δημοσιογραφικά άρθρα, αναφορές, έγγραφα και ιστορικά αρχεία. Για παράδειγμα, ο Κατάλογος των Τηλεοπτικών Ειδήσεων του Vanderbilt University, και το σχετικό αρχείο, παρακολουθεί και αρχειοθετεί ειδήσεις και σημαντικά γεγονότα από το 1968. Αν η έρευνά σας είναι, για παράδειγμα, εστιασμένη στον στιγματισμό που σχετίζεται με τον ιό του AIDS, θα μπορούσατε να χρησιμοποιήσετε αυτόν τον κατάλογο για να κάνετε μια ανασκόπηση σε ειδήσεις σχετικά με το AIDS τα τελευταία τριάντα χρόνια και να αναλύσετε τις αλλαγές στην εικόνα που παρουσιάζεται από τα μέσα ενημέρωσης, καθώς και τις δημόσιες τοποθετήσεις.

Η ιστορική έρευνα μπορεί να είναι ένα ποιοτικό ερευνητικό εγχείρημα από μόνο του, ιδιαίτερα όταν έχετε τη δυνατότητα να καταγράψετε προφορικές ιστορίες από άτομα που συμμετείχαν σε κάποιο γεγονός. Ωστόσο, ακόμα και όταν το ιστορικό περιστατικό είναι πολύ απομακρυσμένο χρονικά για να το προσεγγίσετε προφορικά, μπορείτε να προσεγγίσετε το σχετικό αρχειακό υλικό και άλλα έγγραφα με τον ίδιο τρόπο που θα δουλεύατε την απομακρυσμένη μιας συνέντευξης και θα επεξεργάζοσασταν σημειώσεις παρατήρησης. Αρχικά πρέπει να βρείτε το σημείο εστίασης της έρευνάς σας. Πρόκειται να σχοληθείτε με μια ιστορία κοινωνικού περιεχομένου, όπως η μετανάστευση και οι συνακόλουθες αλλαγές στις πολιτικές της δημόσιας εκπαίδευσης; Έχετε σκοπό να μελετήσετε την ιστορία συγκεκριμένων προσώπων, θεσμών ή κινήσεων; Μήπως προσπαθείτε να δείξετε κάποια σχέση μεταξύ ιδεών ή γεγονότων που προηγουμένως θεωρούσατε ότι δεν συνδέονται; Ή μήπως θέλετε να προσφέρετε μια νέα ερμηνεία των γεγονότων του παρελθόντος μέσω μιας διαφορετικής θεωρητικής οπτικής, όπως για παράδειγμα οι μελετητές που έχουν επικρίνει τις διεθνείς αναπτυξιακές πολιτικές υπό το φως της πολιτιστικής και οικονομικής ηγεμονίας;

Ίσως θελήσετε να ξεκινήσετε αναζήτηση σε *δευτερογενείς πηγές* ή σε βιβλία, άρθρα και ντοκιμαντέρ που σχετίζονται με το θέμα σας. Όπως σε κάθε βιβλιογραφική έρευνα, οι δευτε-

ρογενείς πηγές βοηθούν να προσδιορίσετε αν θα πρέπει να συνεχίσετε την αναζήτηση απαιτήσεων για τις ερευνητικές σας ερωτήσεις καθώς και τα κενά που προσπαθεί να καλύψει η ερευνητική σας δουλειά. Τα δευτερογενή τεκμήρια βοηθούν επιπλέον στη διαμόρφωση ενός περισσότερο περιγραφικού και θεωρητικού πλαισίου για την έρευνά σας. Ωστόσο, οι πηγές στις οποίες χρειάζεται να αφιερώσετε πολύ χρόνο αναζήτησης είναι οι πρωτογενείς πηγές – τεκμήρια όπως επιστολές, απομνημονεύματα, διαθήκες και οικονομικά αρχεία. Εάν, για παράδειγμα, διερευνούσατε τις αντιλήψεις των βετεράνων του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου για τον πόλεμο από τη στιγμή της εμπλοκής τους, μισό αιώνα αργότερα, τα πρωτογενή τεκμήρια θα μπορούσαν να περιλαμβάνουν επιστολές, ημερολόγια, συνεντεύξεις και φωτογραφίες που κατέχουν οι βετεράνοι, οι οικογένειές τους και διάφορα αρχεία.

Με βάση τον αριθμό των πρωτογενών τεκμηρίων και του διαθέσιμου **αρχαιακού υλικού**, θα πρέπει να οριοθετήσετε το εύρος της εργασίας σας. Όπως συμβαίνει με κάθε ποιοτική μελέτη, μπορεί να χρειαστεί να αυξήσετε ή να μειώσετε κάποιο ή όλα τα παρακάτω: τη γεωγραφική περιοχή, τα άτομα που περιλαμβάνονται, το χρονικό διάστημα ή τις κατηγορίες ανθρώπινης δραστηριότητας. Για παράδειγμα, πριν από χρόνια δούλεψα για να τεκμηριώσω τη συμμετοχή των γυναικών στην ανάπτυξη της γεωργίας στις μεσοδυτικές Ηνωμένες Πολιτείες. Λόγω της σπανιότητας του αρχαιακού υλικού για τη ζωή των γυναικών της υπαίθρου στις μεσοδυτικές πολιτείες, επεκτάθηκα ως προς τη γεωγραφική περιοχή, ώστε να συμπεριλάβω και τις δυτικές ΗΠΑ, και διεύρυνα την κατηγορία της γεωργίας, ώστε να περιλαμβάνεται και αυτό που συχνά ορίζουμε ως κηπουρική ή καλλιέργεια λαχανικών και φρούτων στο οικογενειακό αγρόκτημα.

Επειδή ίσως να μην ξέρετε ακριβώς τι πρέπει να αναζητήσετε όταν βρεθείτε για πρώτη φορά μπροστά στα κουτιά και στους φακέλους του αρχαιακού υλικού, θα πρέπει να «βουτήξετε» σε αυτό το υλικό, ακριβώς όπως κάνετε όταν επισκέπτεστε έναν νέο τόπο για συμμετοχική παρατήρηση. Η υπομονή, η αποφασιστικότητα και ο χρόνος είναι τα βασικά στοιχεία που απαιτούνται για να αξιοποιήσετε το υλικό από τα αρχεία, μέχρι τη στιγμή που θα αρχίσετε να βλέπετε επαναλαμβανόμενα πρότυπα μέσα σε αυτά υλικά. Διαβάστε, σημειώστε και στοχαστείτε, μέχρι να καταλάβετε ποιες κατηγορίες πληροφοριών και ποιες προοπτικές θέλετε να αναπτύξετε περισσότερο.

Πρόσφατα τεκμήρια και τεχνουργήματα. Ως κοινωνία που λατρεύει τον γραπτό λόγο, έχουμε πολλούς τύπους γραπτών τεκμηρίων. Τα ημερολόγια, τα γράμματα, τα υπομνήματα, τα γκράφιτι, οι σημειώσεις, τα μνημεία στις επιτύμβιες στήλες, τα λευκώματα, οι λίστες μελών, τα ενημερωτικά δελτία, οι εφημερίδες, τα blogs που είναι προσβάσιμα από υπολογιστή και οι δημοσιεύσεις στο Facebook είναι όλα δυνητικά χρήσιμα τεκμήρια. Εκτός από τα έγγραφα που αναζητάτε σε βιβλιοθήκες, οργανισμούς και μηχανές αναζήτησης, μπορείτε να ζητήσετε από τους συμμετέχοντες στην έρευνα να δημιουργήσουν τεκμήρια: ημερολόγια, προσωπι-

κές αναφορές ή άλλα είδη αρχείων. Εάν εργάζεστε σε σχολείο, αφού συγκεντρώσετε όλα τα απαραίτητα έντυπα συναίνεσης, μπορεί να είστε σε θέση να συνεργαστείτε με τους εκπαιδευτικούς, έτσι ώστε οι εργασίες που δίνουν στους μαθητές να ανταποκρίνονται ταυτόχρονα στις ανάγκες των μαθητών, των εκπαιδευτικών και της έρευνάς σας. Για παράδειγμα, αν ενδιαφέρεστε για την αυτο-αντίληψη των παιδιών, μπορεί να προσπαθήσετε να πείσετε τους καθηγητές των φιλολογικών μαθημάτων να ζητήσουν από τους μαθητές τους να γράψουν μια έκθεση για τον εαυτό τους και στη συνέχεια να σας επιτρέψουν να τις διαβάσετε.

Όσο βρισκόμουν στον Άγιο Βικέντιο, ζήτησα από τα παιδιά που θεωρούσαν το σπίτι μου ένα μέρος διασκέδασης να ζωγραφίσουν τους εαυτούς τους όπως φαντάζονταν ότι θα ήταν όταν μεγάλωναν. Από αυτές τις εικόνες έβγαλα θέματα για σύγκριση με τα θέματα που αναδύθηκαν από τη συνέντευξη των νεαρών ενηλίκων της κοινότητας. Ανέλυσα επίσης τη μουσική Reggae και Calypso που ακουγόταν στον Άγιο Βικέντιο (ειδικά αυτή που συνθέτουν οι ντόπιοι μουσικοί για το καρναβάλι), αναζητώντας τα γεωργικά και εκπαιδευτικά μηνύματά τους, και μερικές από τις στροφές τελικά συνόδευσαν τις παρατηρήσεις και τα λόγια των ερωτηθέντων στο τελικό κείμενό μου.

Παρά την άνεση που πιθανόν να αισθάνεστε με τον γραπτό λόγο, μην ξεχνάτε άλλα πιθανώς χρήσιμα τεχνουργήματα: «Τα τεχνουργήματα είναι αντικείμενα που χρησιμοποιούν οι συμμετέχοντες στην καθημερινή δραστηριότητα στο πολιτισμικό πλαίσιο που εξετάζουμε» (Hatch, 2002, σελ. 117). Όταν επεξεργάζεστε ένα τεχνουργήμα, προσπαθήστε να διακρίνετε τις ιστορίες που ενσωματώνει. Τα τεχνουργήματα ενός πολιτισμού, μιας ομάδας ή ενός ατόμου μπορεί να εμφανιστούν σε έναν ξένο ως απλά «πράγματα», αν και ενδεχομένως να φανούν επίσης ως καλλιτεχνικές δημιουργίες ή ελκυστικά αντικείμενα. Ωστόσο, για τα άτομα εντός του πλαισίου που εξετάζουμε, αυτά τα αντικείμενα λένε συγκεκριμένες ιστορίες. Έχουν συχνά λειτουργία και νόημα. Για παράδειγμα, σε όλο τον κόσμο, πολλές ντόπιες ομάδες συνεχίζουν να υφαίνουν παραδοσιακά υφάσματα, χρησιμοποιώντας πολύπλοκα σχέδια και χρωματικούς συνδυασμούς. Οι ξένοι συχνά συλλέγουν αυτά τα υφάσματα, εκτιμώντας την επιδεξιότητα που χρειάζεται η κατασκευή τους, καθώς και την ομορφιά τους, χωρίς όμως απαραίτητα να γνωρίζουν τι «λένε» τα υφάσματα. Με μια ματιά, ένας ντόπιος μπορεί να σας πει αμέσως, για παράδειγμα, από ποια κοινότητα προέρχεται το άτομο που φορούσε το υφαντό ένδυμα, αν ήταν παντρεμένος ή μόνος, ποιες είναι οι πνευματικές πεποιθήσεις του ή τις ιστορίες των προγόνων που συνδέονται με τα συγκεκριμένα σχέδια.

Μέσα στον ίδιο πολιτισμό, ένα αντικείμενο μπορεί να έχει μια συνήθη λειτουργία και στη συνέχεια να του δοθεί ένα νέο δημιουργικό νόημα, όπως συχνά συμβαίνει μέσα στις επιμέρους (υπο)κουλτούρες. Σκεφτείτε, για παράδειγμα, πώς συνδέθηκε το βανάκι Volkswagen με τους χίπις τη δεκαετία του 1960 ή πώς άλλαξε η έννοια του να έχεις τατουάζ στις Ηνωμένες Πολιτείες, όταν το χρησιμοποίησε η λαϊκή κουλτούρα. Επιπλέον, ένα αντικείμενο μπορεί να

ενσωματώνει περισσότερο προσωπικές έννοιες. Όπως επισημαίνει ο Mitchell (2011), τα φυσικά αντικείμενα «κουβαλούν μαζί τους κοινωνικές και ιστορικές αφηγήσεις» και επίσης «έχουν τη δυνατότητα να προκαλούν αυτοβιογραφικές αφηγήσεις» (σελ. 50). Μπορούν να εξυπηρετήσουν με τον ίδιο τρόπο που το κάνουν οι φωτογραφίες για να εκμαιεύουν εμπειρίες και ιστορίες από τον συμμετέχοντα σε μια έρευνα. Εάν βρίσκεστε στο σπίτι ή στον τόπο εργασίας ενός ατόμου και ρωτάτε για τα προσωπικά αντικείμενα που βλέπετε, είναι πιθανό να ακολουθήσουν μακρές συνομιλίες, που θα σας μεταφέρουν σε απρόσμενα μέρη.

Κάτι που μοιάζει ασήμαντο, όπως μια μικρή πήλινη κούπα, μπορεί να γίνει η πηγή για πολλές και διαφορετικές ιστορίες.

Για παράδειγμα, δείτε μερικές ιστορίες που θα μπορούσα να διηγηθώ αν κάποιος με ρωτούσε για τη μικρή κεραμική κούπα που βρίσκεται στο τραπέζι δίπλα στον καναπέ μου. Θα μπορούσα να μιλήσω γι' αυτό που υποδηλώνει (με την κυριολεκτική έννοια) όσον αφορά τα είδη κεραμικής που βρέθηκαν στην Οαχασα του Μεξικού. Ιστορικά, όλα τα κεραμικά αγγεία ήταν χρηστικά αντικείμενα μέχρι την άφιξη πλαστικών και μεταλλικών δοχείων, αλλά και των τουριστών. Θα μπορούσα να μιλήσω για τις σύγχρονες τεχνικές παραγωγής ορισμένων αγγειοπλαστών που είναι οι ίδιες με αυτές που χρησιμοποιήθηκαν πριν από 2.000 χρόνια. Θα μπορούσα επίσης να μιλήσω για το τι δηλώνει η συγκεκριμένη κούπα στο τραπέζι μου ή τι σημαίνει για μένα. Η ιστορία θα άρχιζε μιλώντας για έναν επιδέξιο αγγειοπλάστη από την Οαχασα που, ενώ έχει πεθάνει, αρκετά έργα του εξακολουθούσαν να βρίσκονται στο εργαστήριό του στο σπίτι της οικογένειάς. Θα περιλάμβανε την αναζήτησή μου για το συγκεκριμένο εργαστήριο κεραμικής, περπατώντας πάνω κάτω στον δρόμο με τη διεύθυνση που μου δόθηκε, και για την ανακάλυψη κατά τη διαδικασία αυτή ότι αυτός ο δρόμος ήταν ένα από τα μέρη στην Οαχασα όπου προσέλκυαν πελάτες οι πόρνες της πόλης. Αυτή η ιστορία θα μπορούσε να αλλάξει διαδρομή στο σημείο αυτό και να αρχίσει να αναφέρεται στις συνθήκες πορνείας στην Οαχασα, στις γυναίκες μέσης ηλικίας που συμμετέχουν σε αυτή τη δραστηριότητα και που κατάγονται συχνά

από χώρες που βρίσκονται πιο νότια, καθώς και στις συνθήκες που τις οδήγησαν στους δρόμους. Τέλος, μετά την εύρεση της σωστής διεύθυνσης, θα συνέχιζα την ιστορία με τη συνάντηση μιας από τις κόρες του αγγειοπλάστη και με την ξενάγηση που μου έκανε στο εργαστήρι του πατέρα τους, όπου τα ράφια ήταν γεμάτα σκόνη και υπήρχαν διάφορα πράσινα ή καφέ γυαλιστερά κεραμικά, αρκετά μεγάλα σε μέγεθος. Θα περιλάμβανε αναφορά σε μια μεγάλη φωτογραφία του αγγειοπλάστη, κρεμασμένη στον τοίχο, με έναν άνδρα με λευκό κοστούμι. Πάνω από το λευκό κοστούμι υπήρχε η υπογραφή του D. H. Lawrence. Πίσω στο διαμέρισμά μου, εξέτασα το μικρό κύπελλο που είχα αγοράσει και είδα ότι μπορούσα να αφήσω το αποτύπωμα των δαχτύλων μου πάνω στο λούστρο του κάτω μέρους. Καθώς σκεφτόμουν τον τρόπο που τα χέρια μου κρατούσαν το κύπελλο, το οποίο φτιάχτηκε από τα χέρια του αγγειοπλάστη, τα οποία έσφιξαν το χέρι του D. H. Lawrence, έγραψα ένα ποίημα. Αλλά η ιστορία δεν τελειώνει εκεί. Θα μπορούσα να πω για την επιστροφή μου στο εργαστήριο πολλά χρόνια μετά, όπου έμαθα ότι όλα τα αντικείμενα είχαν πωληθεί και διασκορπιστεί, άλλα από αυτά ήταν πλέον σε μουσεία, άλλα σε ιδιωτικές συλλογές και ένα μικρό κύπελλο στο σπίτι μου στη Βόρεια Καρολίνα.

Παρατηρήστε ποια τεχνουργήματα είναι κοινά και ποια είναι ασυνήθιστα στο πεδίο της έρευνας. Παρατηρήστε ποιος αλληλεπιδρά με αυτά, πότε και πώς. Αναζητήστε τις ιστορίες τους. Αυτές οι παρατηρήσεις και οι ιστορίες οδηγούν εύκολα σε άλλες παρατηρήσεις, ερωτήσεις και τελικά σε μια βαθύτερη κατανόηση, που δεν θα είχε φτάσει σ' εμάς με κανέναν άλλο τρόπο.

Οπτικά δεδομένα: φωτογραφίες, βίντεο, χάρτες και διαγράμματα

Οι τεχνολογικές εξελίξεις διευρύνουν δραστικά τις δυνατότητες χρήσης οπτικών δεδομένων στην έρευνα. Πριν από την ψηφιακή επανάσταση, η εκτενής χρήση της φωτογραφίας και της βιντεοσκόπησης ήταν μια διαδικασία δαπανηρή, δυσκίνητη και παρεμβατική. Καθώς αυτό δεν ισχύει πια, ο Banks (2007) προσδιορίζει τρεις γενικούς τρόπους με τους οποίους οι ερευνητές χρησιμοποιούν τα οπτικά δεδομένα:

1. Ο ερευνητής τεκμηριώνει πτυχές των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων ή του πολιτισμικού υλικού με τη δημιουργία φωτογραφιών, ταινιών ή άλλων εικόνων.
2. Ο ερευνητής συγκεντρώνει, αναλύει ή χρησιμοποιεί εικόνες που δημιουργούνται ή χρησιμοποιούνται από τους συμμετέχοντες στην έρευνα, όπως προσωπικά άλμπουμ φωτογραφιών, περιοδικά ή προγράμματα τηλεόρασης.
3. Ο ερευνητής και οι συμμετέχοντες στην έρευνα συνεργάζονται για τη δημιουργία και/ή τη μελέτη εικόνων. (σελ. 6-7)

Αυτές οι χρήσεις αναλύονται στις ενότητες που ακολουθούν.

Δημιουργία οπτικών δεδομένων από τους ερευνητές. Οι ερευνητές της ανθρωπολογίας και της ψυχολογίας άρχισαν να χρησιμοποιούν τη φωτογραφία τον 19ο αιώνα, βλέποντας την

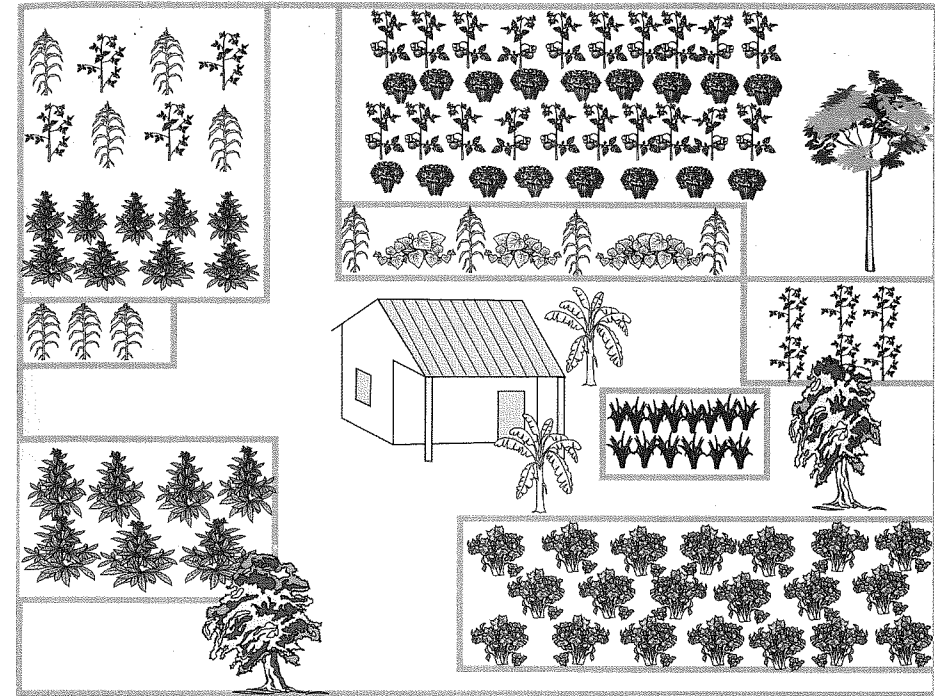
κάμερα ως επιστημονικό εργαλείο που θα τους επέτρεπε να κατατάξουν και να επιδείξουν διαφορές μεταξύ ατόμων ή ομάδων ανθρώπων. Για παράδειγμα, οι εκφράσεις προσώπων των κρατουμένων σε ψυχιατρικά άσυλα χρησιμοποιήθηκαν για να προσδιορίσουν τα χαρακτηριστικά που θα μπορούσαν να διακρίνουν την «τρέλα». Οι ερευνητές σήμερα χρησιμοποιούν τη φωτογραφία και το βίντεο με άλλους τρόπους, και ιδίως για να επεκτείνουν τις παρατηρήσεις τους. Ο Grimshaw (στο Bortoff, 1994) περιγράφει τα πλεονεκτήματα της χρήσης φωτογραφίας/βίντεο με τους όρους *πυκνότητα* και *σταθερότητα*. Η πυκνότητα των δεδομένων που συλλέγονται μέσω φιλμ είναι μεγαλύτερη από αυτή της ανθρώπινης παρατήρησης ή ηχογράφησης και το αρχείο είναι σταθερό, καθώς είναι δυνατόν να επιστρέφει κανείς σε αυτό πολλές φορές για παρατήρηση.

Οι Collier και Collier (1986) περιγράφουν τη φωτογραφία ως μια «αφηρημένη διαδικασία παρατήρησης, αλλά πολύ διαφορετική από τα όσα γράφονται στο σημειωματάριο του πεδίου εργασίας», επειδή η φωτογραφία συγκεντρώνει *συγκεκριμένες πληροφορίες*, «οι οποίες περιέχουν επιλεγμένες και πλαισιοθετημένες σχέσεις, που συνήθως απουσιάζουν από τις κωδικοποιημένες γραπτές σημειώσεις» (σελ. 10). Τη θέση αυτή στηρίζει και η Munoz (1995), η οποία μελέτησε την εργασία, την αγάπη και την ταυτότητα των νέων που ζουν στο Πουέρτο Ρίκο. Εξηγεί πώς η φωτογραφία συνέβαλε στο έργο της:

Οι φωτογραφίες ακινητοποιούν ό,τι κινείται, και έτσι μπορώ να το δω καθαρά: τον χρόνο, τον τόπο, ένα βλέμμα, τη στάση ενός ατόμου, τις λεπτομέρειες (Τι εκφράζει το πρόσωπό της; Τι λένε τα μάτια του; Τι χρώμα είναι το φόρεμα που φοράει; Τι πουκάμισο φοράει αυτός; Τι είδους υλικό είναι; Φοράει σκουλαρίκια; Έχουν βέρες; Πώς είναι τα μαλλιά τους; Πώς είναι τα χέρια τους;). Όλα αυτά συνδυάζονται για να δώσουν ένα πορτρέτο, σε μαύρο και άσπρο, ενός προσώπου που αιχμαλωτίζεται σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή... Οι φωτογραφίες παρέχουν μια άλλη προσέγγιση στη γνώση, που κυριολεκτικά με φέρνει πρόσωπο με πρόσωπο με τις ερωτήσεις μου και τις απαντήσεις τους (σελ. 60-61).

Φωτογραφίζοντας μια τράπεζα φυτικού γενετικού υλικού (σπόρων) στο Διεθνές Ερευνητικό Ίδρυμα Ρυζιού στις Φιλιππίνες.

ΣΧΗΜΑ 3.1 Χάρτης μιας ενδιάμεσης καλλιέργειας μικροκαλλιεργητών

Από το C. Glesne (1985). *Strugglin' but no slavin': Agriculture, education and rural young Vincentians* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή). University of Illinois, Urbana, σελ. 71.

Η βιντεοσκόπηση είναι ο πρωταρχικός τρόπος συλλογής δεδομένων σε μερικές ποιοτικές μεθόδους όπως η εθνομεθοδολογία ή η μικροανάλυση. Τα βίντεο μπορούν να προβληθούν και να ξαναπροβληθούν, να αναλυθούν καρέ καρέ, ως μέσο στενής παρατήρησης που αποσκοπεί στην αποκάλυψη των γλωσσικών δεξιοτήτων ή/και των πρακτικών που χρησιμοποιούνται από τους ανθρώπους για να εκπληρώσουν κάποια πτυχή της καθημερινής τους ζωής. Για παράδειγμα, η Pat ήθελε να καταλάβει πώς οι μητέρες των οικογενειών χαμηλού εισοδήματος βοηθούν τα παιδιά τους να ανταποκριθούν στα μαθήματά τους. Είχε πρόσβαση σε βίντεο τα οποία είχαν καταγράψει μητέρες και παιδιά αυτής της ομάδας σε εργαστηριακές συνθήκες παιχνιδιού και παρακολούθησε τις ταινίες αυτές ξανά και ξανά πολλές φορές. Στη συνέχεια, πήρε συνέντευξη από τις μητέρες, χρησιμοποιώντας τις παρατηρήσεις της ως οδηγό για την ανάπτυξη των ερωτήσεων. Μέσα από τις παρατηρήσεις και τις συνεντεύξεις της, η Pat ανέπτυξε ένα λεπτομερές εγχειρίδιο κωδικοποίησης που ενσωματώνει τόσο συμπεριφοριστικές όσο και γνωσιακές πληροφορίες για την ανάλυση των βίντεο. Ο Bortoff (1994) προειδοποιεί ότι οι περιορισμοί σε αυτόν τον τύπο συλλογής δεδομένων περιλαμβάνουν την έλλειψη

των συμφραζόμενων στοιχείων από το πλαίσιο, πέρα από την εμπειρία της καταγραφής και τη χαμένη ευκαιρία να γίνει ο ερευνητής ενεργός συμμετέχων, που να είναι σε θέση να ελέγχει τις αναδυόμενες θεωρίες που αναπτύσσονται. Βασιζόμενοι πάρα πολύ στις βιντεοσκοπήσεις, μπορείτε να χάσετε την αξία που υπάρχει στην ιδιότητα του συμμετέχοντος σε μια διαδικασία συμμετοχικής παρατήρησης.

Εκτός από τη φωτογραφία, μπορείτε να δημιουργήσετε άλλες μορφές οπτικών δεδομένων, όπως σχέδια, χάρτες και διαγράμματα σε όλη τη διάρκεια της μελέτης. Οι ερευνητές σχεδιάζουν συχνά τα χαρακτηριστικά του ερευνητικού χώρου για να υποδείξουν πώς, για παράδειγμα, μια δασκάλα διαμορφώνει την τάξη της ή πού βρίσκονται οι καλλιεργούμενες εκτάσεις, τα χωράφια, σε σχέση με τα σπίτια των ανθρώπων. Για παράδειγμα, στο Σχήμα 3.1 μπορείτε να δείτε έναν πρόχειρο χάρτη που δείχνει τις ενδιάμεσες καλλιέργειες των μικροκαλλιεργητών στον Άγιο Βικέντιο. Μπορείτε να χρησιμοποιήσετε νοητικούς χάρτες ή διαγράμματα για να βοηθήσετε την εστίαση στο θέμα σας ή για να πειραματιστείτε με τις νέες θεωρίες που αναδύονται και αφορούν το τι συμβαίνει στον χώρο της έρευνας. Μπορείτε να χρησιμοποιήσετε αυτά τα οπτικά βοηθήματα για να βοηθήσετε στην παραγωγή ερωτήσεων και αναλυτικών σκέψεων ενώ κάνετε την έρευνά σας και μπορείτε να συμπεριλάβετε τα διαγράμματα στην τελική σας παρουσίαση ως συνοπτικές αποδείξεις επιλεγμένων πτυχών της έρευνάς σας. Ακριβώς όπως η δημιουργία αναλυτικού περιγράμματος λειτουργεί καλύτερα για μερικούς από ό,τι για τους άλλους, το ίδιο συμβαίνει και με τη διαδικασία της δημιουργίας διαγραμμάτων. Είναι ένας οπτικός τρόπος για να εργαστείτε με παρατηρήσεις, σκέψεις και τις σχέσεις μεταξύ τους.

Οπτικά δεδομένα που δημιουργήθηκαν ή χρησιμοποιήθηκαν από τους συμμετέχοντες. Οι ερευνητές στις μελέτες επικοινωνίας και μέσων μαζικής ενημέρωσης επικεντρώνονται συχνά στα οπτικά δεδομένα (ταινίες, τηλεοπτικές εκπομπές, περιοδικά) που χρησιμοποιούν οι συμμετέχοντες στην έρευνά τους και αναλύουν με κάποιον τρόπο το περιεχόμενό τους. Οι εθνογραφικοί ερευνητές ωστόσο είναι πιο ικανοί στο να ζητήσουν φωτογραφίες που δημιουργούνται από συμμετέχοντες, ώστε να κατασκευαστεί με μεγαλύτερη πληρότητα το ιστορικό και πολιτιστικό πλαίσιο της μελέτης. Ο Peshkin (1978), για παράδειγμα, ζήτησε από τους κατοίκους της μελέτης που έκανε για τις αγροτικές σχολικές κοινότητες να του δείξουν τα οικογενειακά τους άλμπουμ φωτογραφιών, τα οποία μερικές φορές περιείχαν φωτογραφίες που χρονολογούνταν γύρω στα εβδομήντα χρόνια. Αυτές οι φωτογραφίες όχι μόνο αιχμαλώτιζαν το παρελθόν με έναν ιδιαίτερο τρόπο, αλλά χρησίμευσαν ως βάση για τη διαμόρφωση των συνεντεύξεων, υποδεικνύοντας θέματα που ο Peshkin δεν θα μπορούσε να είχε σκεφτεί εάν δεν τις είχε δει. Με τον όρο **συνέντευξη με φωτογραφίες** εννοούμε τη χρήση φωτογραφιών που παράγονται από τους συμμετέχοντες, για να «προκληθούν σχόλια, να ανασυρθούν μνή-

Σε αυτή την τοιχογραφία στο Oventik, στην πολιτεία Chiapas του Μεξικό, απεικονίζονται περιθωριοποιημένες και καταπιεσμένες ομάδες της κοινωνίας που οργανώνονται και συνασπίζονται υπό την αιγίδα του κινήματος των Zapatistas. Η τοιχογραφία περιέχει πολλά σύμβολα με βαθιές πολιτισμικές υποδηλώσεις, συμπεριλαμβανομένης της τοπικής ενδυμασίας του άντρα στα αριστερά και του κοχυλιού ή του κελύφους που φυσάει.

μες και να γίνουν συζητήσεις» (Banks, 2007, σελ. 65). Αρκετοί ντροπαλοί ή διστακτικοί συμμετέχοντες αισθάνονται πιο άνετα όταν τους δοθεί μια φωτογραφία την οποία μπορούν να κοιτούν κατά τη διάρκεια της συνέντευξης από ό,τι όταν πρέπει να έχουν συνεχώς οπτική επαφή με τον ερευνητή. Αυτή η πρακτική λειτουργεί ιδιαίτερα καλά με τα παιδιά. Αν και αρκετές φορές χρησιμοποιούνται φωτογραφίες ή εικόνες με τις οποίες οι συμμετέχοντες δεν είναι εξοικειωμένοι, οι ποιοτικοί ερευνητές συχνά χρησιμοποιούν φωτογραφίες που δημιουργήθηκαν από τους ίδιους τους συμμετέχοντες επειδή η πρόθεση του ερευνητή είναι να μάθει από τους συμμετέχοντες για τη ζωή τους και όχι να μελετήσει τις αποκρίσεις τους σε συγκεκριμένες εικόνες, όπως συμβαίνει σε ένα ψυχολογικό πείραμα. Σκεφτείτε τις φωτογραφίες ή τα βίντεο που δημιουργήθηκαν από συμμετέχοντες ως αντικείμενα με «βιογραφικό περιεχόμενο» (Korytoff, 1986), των οποίων οι ιστορίες μπορούν να ειπωθούν από τους συμμετέχοντες στη μελέτη σας.

Οπτικά δεδομένα που δημιουργούνται ή μελετώνται συνεργατικά. Με τον ερχομό της φωτογραφικής μηχανής μιας χρήσης, οι ερευνητές άρχισαν να δίνουν στους συμμετέχοντες φωτογραφικές μηχανές για να τεκμηριώσουν συγκεκριμένες πτυχές της ζωής τους (Mitchell & Allnutt, 2008). Για παράδειγμα, ο εκπαιδευτικός ειδικής αγωγής Bruce ενδιαφερόταν για τις αντιλήψεις των οικογενειών που έχουν παιδιά με αναπηρίες. Έδωσε μια φωτογραφική μηχανή σε κάθε οικογένεια και τους ζήτησε να φωτογραφίσουν το παιδί και τα μέλη της οικογένειας στις καθημερινές τους δραστηριότητες. Ένα μέλος της ομάδας υποστήριξης της έρευνας πρότεινε να δώσει σε κάθε οικογένεια μία ακόμα φωτογραφική μηχανή και να ζητήσει από τα μέλη της οικογένειας να τραβήξουν πέντε φωτογραφίες, καθεμία από τις οποίες να συμβολίζει γι' αυτούς το παιδί, αλλά χωρίς το παιδί να βρίσκεται στη φωτογραφία. Με αυτόν

τον τρόπο θα μπορούσε στη συνέχεια να πάρει συνέντευξη από τα μέλη της οικογένειας σχετικά με τις φωτογραφίες τους και να μάθει για αντικείμενα και ζητήματα που διαφορετικά δεν θα είχε δει και για τα οποία δεν θα είχε ρωτήσει.

Μερικές φορές τα οπτικά δεδομένα δημιουργούνται και μελετώνται από κοινού από τους συμμετέχοντες και τους ερευνητές για τον εντοπισμό και την αντιμετώπιση συγκεκριμένων προβλημάτων και αντιπαραθέσεων. Ο Banks (2007, σελ. 78) περιγράφει μια μελέτη στην οποία δύο ερευνητές (Schratz και Steiner-Loffler) έδωσαν φωτογραφικές μηχανές σε μικρές ομάδες παιδιών δημοτικών σχολείων και τους ζήτησαν να φωτογραφίσουν μέρη στο σχολείο που τους έκαναν να νιώθουν καλά και μέρη που δεν τους έκαναν να αισθάνονται καλά. Σε ομάδες των τεσσάρων, κάθε ομάδα συζήτησαν πρώτα τα «καλά» και «κακά» μέρη, καθώς και πώς ήθελαν να τραβήξουν τις φωτογραφίες. Ήθελαν να υπάρχουν μαθητές και δάσκαλοι ή κανένας στις φωτογραφίες; Ήθελαν οι στιγμές να είναι αυθεντικές ή στημένες; Στη συνέχεια, κάθε ομάδα έβγαλε φωτογραφίες, τις εκτύπωσε και δημιούργησε μια αφίσα με επιλεγμένες φωτογραφίες, συνοδευόμενη από την αιτιολόγηση κάθε ομάδας σχετικά με τις επιλογές της. Τέλος, κάθε ομάδα παρουσίασε την αφίσα της στην τάξη. Αυτή η διαδικασία παρείχε πολλές πληροφορίες σχετικά με τους τρόπους που θα μπορούσε να γίνει το σχολείο καλύτερο μέσα από την οπτική των παιδιών που συμμετείχαν.

Όταν οι συμμετέχοντες επιλέγουν ποιες φωτογραφίες θα τραβήξουν και ποιες από αυτές θα παρουσιάσουν, αποκτούν «φωνή» στην ερευνητική διαδικασία (Mitchell & Allnutt, 2008; Prosser & Burke, 2008). Εάν οι συμμετέχοντες κατανοήσουν τους τρόπους με τους οποίους τα οπτικά μέσα μπορούν να τους βοηθήσουν να παρουσιάσουν συγκεκριμένες οπτικές σε κάποιο καθορισμένο κοινό, τότε οι ερευνητές μπορούν να συνεργαστούν μαζί τους με έναν πολύ ισχυρό τρόπο, δημοσιοποιώντας την έκφραση αυτή των συμμετεχόντων. Αυτή η διαδικασία αναφέρεται συχνά ως *φωνή μέσα από τη φωτογραφία* επειδή οι εικόνες δημιουργούνται από τους συμμετέχοντες και δίνουν φωνή στις οπτικές, στις ανησυχίες και στις επιθυμίες τους για τις διάφορες πτυχές της ζωής τους.

Οι χάρτες και τα διαγράμματα μπορούν επίσης να δημιουργηθούν από κοινού ως τρόπος δημιουργίας δεδομένων και, όπως οι φωνές μέσα από τη φωτογραφία, να σηματοδοτήσουν περιοχές έντασης ή ανησυχίας για τους συμμετέχοντες. Σε αυτό που ονομάζεται **συμμετοχική χαρτογράφηση** (ή ακόμα *χαρτογράφηση της κοινότητας* και *εθνογραφική χαρτογράφηση*), μια ομάδα ανθρώπων συνεργάζεται για να χαρτογραφήσει ή να σχηματίσει ένα διάγραμμα που αφορά κάποια σημαντική πτυχή της ζωής τους, συνήθως με τη βοήθεια ενός διευκολυντή/ερευνητή. Για παράδειγμα, η ομάδα των συμμετεχόντων στην έρευνα, μαζί με τον ερευνητή, περπατά μέσα από μια περιοχή, χαρτογραφώντας καθώς προχωρούν την αγροτική χρήση της λεκάνης απορροής των υδάτων ή την κατανομή των νοικοκυριών ανά κοινωνικοοικονομική κατηγορία, εθνικότητα και την πρόσβαση στους φυσικούς πόρους. Ακόμα, μια ομάδα θα μπορούσε να παράγει συλλογικά ένα άλλο είδος οπτικής αναπαράστασης (π.χ.

σχέδιο, διάγραμμα, γράφημα) για να απεικονίσει οπτικά τις σχέσεις μεταξύ των βασικών ενδιαφερομένων, θεσμών, πόρων ή κάποιου αμφισβητούμενου θέματος στην κοινότητα ή στην ομάδα τους (Hay, 2005, σελ. 289). Καθώς συνεργάζονται δημιουργώντας τον χάρτη ή μια άλλης μορφής οπτική αναπαράσταση, τα μέλη της ομάδας συζητούν τι λειτουργεί καλά και πού βρίσκονται τα προβλήματα.

Η συμμετοχική χαρτογράφηση υπήρξε ισχυρό εργαλείο στην έρευνα συμμετοχικής δράσης και στη μετα-αποικιακή έρευνα. Ο ανθρωπολόγος Mac Charin, για παράδειγμα, εργάστηκε με αυτόχθονες ομάδες στον Παναμά για να δημιουργήσει χάρτες των περιοχών τους που περιλάμβαναν παραδοσιακά σύνορα καθώς και γεωγραφικά και άλλα κατασκευασμένα (από ανθρώπους) τοπικά σημεία μεγάλης σημασίας. Χρησιμοποιώντας τους χάρτες για να παρουσιάσουν τη χρήση της γης στην πάροδο του χρόνου, οι ομάδες άρχισαν να έχουν όλο και μεγαλύτερες απαιτήσεις νομικής διεκδίκησης της γης των πατρίδων τους, που συνεχώς μειωνόταν ή εξαφανίζονταν μέσα από κυβερνητικά ή εξωτερικά σχέδια καταπάτησής της: «Τα μακροχρόνια θύματα των ξένων που καθόριζαν προς το συμφέρον τους χάρτες τώρα μαθαίνουν τι σημαίνει χαρτογραφία, έτσι ώστε να μπορούν να μάχονται με ακόμα καλύτερους όρους» (Charin & Threlkeld, 2001, σελ. 21). Τα οπτικά δεδομένα, τα τεκμήρια, τα τεχνουργήματα και άλλα διακριτικά μέτρα παρέχουν τόσο ιστορικές διαστάσεις όσο και διαστάσεις που σχετίζονται με το πλαίσιο της έρευνας στις παρατηρήσεις και στις συνεντεύξεις. Εμπλουτίζουν αυτό που βλέπετε και ακούτε, υποστηρίζοντας, επεκτείνοντας και αμφισβητώντας τις απεικονίσεις και τις αντιλήψεις σας. Και μπορούν να βοηθήσουν τους συμμετέχοντες να αποκτήσουν μεγαλύτερη φωνή και δύναμη.

Ακριβώς όπως οι γραπτές σημειώσεις πρέπει να γίνουν μια καθημερινή πρακτική, μπορείτε ακόμα να υιοθετήσετε και μια τακτική πρακτική ηλεκτρονικής συλλογής εγγράφων, κατά την οποία, αφιερώνοντας μερικά λεπτά, θα μπορούσατε να αναζητήσετε άρθρα σε εφημερίδες, blogs, κλιπ ταινιών και άλλα παρόμοια στοιχεία σχετικά με το θέμα σας και να τα αποθηκεύετε, ώστε να έχετε εύκολη πρόσβαση σε αυτά αργότερα (Altheide & Schneider, 2013). Αρχαιοθήκη δεν σημαίνει τη δημιουργία ενός ακόμα σωρού εγγράφων στο πάτωμα ή ακόμα έναν φάκελο στον υπολογιστή με την ονομασία «έγγραφα». Αντίθετα, πρέπει να «αναπτύξετε ένα σύστημα για την επισήμανση και την παρακολούθηση των αντικειμένων, την προέλευσή τους και τον λόγο για τον οποίο έχουν συγκεντρωθεί» (Hatch, 2002, σελ. 122). Αν το κάνετε αυτό καθώς συλλέγετε τέτοιου είδους δεδομένα, εξοικονομείτε χρόνο και γλιτώνετε την απογοήτευση αργότερα.

Ο Πίνακας 3.1 παρουσιάζει διάφορα είδη δεδομένων που προκύπτουν από παρατήρηση, τα οποία είναι δυνατόν να αποτελέσουν μέρος της έρευνάς σας. Ο πίνακας αυτός, που είναι εμπνευσμένος, αλλά πιο εκτεταμένος, από το έργο του Holliday (2002, σελ. 71-72), προτείνει τρόπους με τους οποίους τα δεδομένα μπορούν να τεκμηριωθούν, καθώς και τις πιθανές χρήσεις τους στο συνολικό ερευνητικό σας έργο.

ΣΥΝΤΡΟΦΟΙ ΚΑΙ ΟΡΙΑΚΑ ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΕΣ

Ο ρόλος του συμμετοχικού παρατηρητή συνεπάγεται την καθημερινή παρουσία στο πεδίο της έρευνας, κάτι που ενισχύει την ευαισθησία και την περιέργειά σας για τις αλληλεπιδράσεις που συμβαίνουν γύρω σας. Εμβαπτιζόσαστε στο πεδίο, στους ανθρώπους του και στα ερευνητικά ερωτήματα. Ένα στοιχείο που μπορεί να σας δώσει μια κάποιο είδους ένδειξη ότι η παρουσία σας γίνεται με τον κατάλληλο τρόπο είναι αν μπορείτε να αισθανθείτε μέσα σας την ύπαρξη μιας συνεχώς αυξανόμενης θέλησης να κατανοήσετε τα ζητήματα που εξετάζετε μέσα από την οπτική των συμμετεχόντων. Αυτό δείχνει ότι έχετε κατορθώσει τουλάχιστον να αμφισβητήσετε, αν όχι να αναστείλετε, την προσωπική κρίση και τις ανησυχίες σας. Ένας άλλος τρόπος είναι να ελέγξετε αν βλέπετε ή όχι πράγματα που δεν είχατε παρατηρήσει πριν. Η Andrea, αφού ξεκίνησε τη μελέτη της για μια κοινότητα, έγραψε τα ακόλουθα στο ημερολόγιο της έρευνας:

Πήγα σε ένα τοπικό εστιατόριο για πρωινό και έπιασα τον εαυτό μου να παρακολουθεί τη συγκέντρωση των ανδρών στο μπαρ και να αναρωτιέται για πρώτη φορά: Ποιοι είναι αυτοί οι άνδρες; Γιατί έρχονται εδώ; Πώς και δεν τους είχα προσέξει πριν; Πρέπει να ανακαλύψω ποιοι είναι – ίσως να αντιπροσωπεύουν κάποια νέα «ερευνητική πέτρα» που πρέπει να σηκώσω. Απολαμβάνω αυτή τη νέα λεπτή αίσθηση με την οποία βλέπω τα πράγματα.

Ένα άλλο δώρο, που είναι αποτέλεσμα της εμπάθουσας, είναι ότι όλα όσα διαβάζετε και ακούτε μπορούν να συνδεθούν, ή τουλάχιστον να εξεταστούν συνδεδεμένα, με το φαινόμενο που μελετάτε. Δημιουργούνται ιδέες και συσσωρεύονται σημειώσεις. Η στιγμή κατά την οποία μια προσωπικότητα που ερευνάται αναδύεται μέσα από την ίδια της τη ζωή μπορεί να θεωρηθεί μια στιγμή μετασχηματισμού.

Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, ο βαθμός της συμμετοχής σας σε μια έρευνα που χρησιμοποιεί την παρατήρηση ως μέσο ποικίλλει. Η Horowitz (1986) αμφισβητεί ότι ο ερευνητής είναι ουσιαστικά ελεύθερος να επιλέξει τον βαθμό και τη μορφή της συμμετοχής του και θεωρεί τους ρόλους πεδίου «ζητήματα αλληλεπίδρασης που βασίζονται σε διαδικασίες συνεχούς διαπραγματεύσεως μεταξύ ερευνητή και ερευνώμενου. Μαζί, οι ιδιότητες και τα χαρακτηριστικά του ερευνητή αλληλεπιδρούν με εκείνα του χώρου και τα μέλη του για να διαμορφώσουν, εάν όχι να δημιουργήσουν, έναν αναδυόμενο ρόλο για τον ερευνητή» (σελ. 410). Οι συμμετέχοντες στην έρευνα μπορούν, για παράδειγμα, να αναθέσουν στον ερευνητή έναν ρόλο σύμφωνα με τα δικά τους εννοιολογικά πλαίσια. Η Horowitz αναγνωρίστηκε ως «κυρία» (που σημαίνει ότι ήταν σεξουαλικά μη διαθέσιμη) και ως «δημοσιογράφος» από τα αρσενικά νεαρά μέλη των συμμοριών που μελέτησε. Οι ρόλοι της αυτοί της επέτρεψαν την πρόσβαση σε σημαντικές πληροφορίες, αλλά την κράτησαν έξω από ορισμένους τομείς συζητήσεων και παρατήρησης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.1 Περιγραφή, τεκμηρίωση και χρήση δεδομένων παρατήρησης

ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΗΣ	ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΡΕΥΝΗΤΗ	ΤΥΠΙΚΗ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΧΡΗΣΗ
Σκηνικό Εμφάνιση	Πώς είναι το σκηνικό ή/και οι άνθρωποι.	Σημειώσεις παρατήρησης, ημερολόγιο έρευνας, σκίτσα, διαγράμματα, φωτογραφίες, βίντεο.	Εισάγουν το σκηνικό, τους ανθρώπους ή/και την κατάσταση στην τελική αναφορά.
Ενέργειες	Καθημερινή συμπεριφορά. Τι κάνει ένα άτομο;	Σημειώσεις παρατήρησης, ημερολόγιο έρευνας, φωτογραφίες, βίντεο.	Εγείρουν ερωτήματα για τις συνεντεύξεις, υποστηρίζουν ή αμφισβητούν τα δεδομένα των συνεντεύξεων, αποτελούν στοιχεία πυκνής περιγραφής, βοηθούν στην ανάλυση προτύπων, δημιουργούν υποθέσεις και προαισθήματα.
Γεγονότα	Σειρές από ενέργειες ή συμπεριφορές, που γενικά περιλαμβάνουν περισσότερα από ένα πρόσωπα και περιορίζονται από τον χρόνο, σχεδιασμένα ή δίχως σχέδιο (π.χ. μια συνάντηση ή ένα επιχείρημα).	Σημειώσεις παρατήρησης, ημερολόγιο έρευνας, φωτογραφίες, βίντεο.	Εγείρουν ερωτήματα για τις συνεντεύξεις, υποστηρίζουν ή αμφισβητούν τα δεδομένα των συνεντεύξεων, αποτελούν στοιχεία πυκνής περιγραφής, βοηθούν στην ανάλυση προτύπων, δημιουργούν υποθέσεις και προαισθήματα.
Διαδικασίες	Αυτονόητοι ή λανθάνοντες κανόνες, κανονισμοί και τελετουργικά που περιγράφουν τον τρόπο που ένα πρόγραμμα, ένας θεσμός ή μια ομάδα λειτουργεί.	Σημειώσεις παρατήρησης, ημερολόγιο έρευνας, διαγράμματα.	Εγείρουν ερωτήματα για τις συνεντεύξεις, υποστηρίζουν ή αμφισβητούν τα δεδομένα των συνεντεύξεων, αποτελούν στοιχεία πυκνής περιγραφής, βοηθούν στην ανάλυση προτύπων, δημιουργούν υποθέσεις και προαισθήματα.

ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΗΣ	ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΡΕΥΝΗΤΗ	ΤΥΠΙΚΗ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΧΡΗΣΗ
Λόγος	Τι λένε οι άνθρωποι μεταξύ τους.	Σημειώσεις παρατήρησης, βίντεο, ηχογραφήσεις.	Εγείρουν ερωτήματα για τις συνεντεύξεις, υποστηρίζουν ή αμφισβητούν τα δεδομένα των συνεντεύξεων, αποτελούν στοιχεία πυκνής περιγραφής.
Τεκμήρια και οπτικό υλικό	Πρακτικά συνεδριάσεων, ημερολόγια, επιστολές, σημειώσεις, διαθήκες, οικονομικά αρχεία, φωτογραφίες, σχέδια, κ.λπ., που προέρχονται από το ερευνητικό(ά) πεδίο(α).	Σημειώσεις και αντίγραφα που δημιουργήθηκαν από αρχειακή έρευνα, έρευνα σε βιβλιοθήκες, τεκμήρια που δημιουργήθηκαν ή/και τα μοιράστηκαν οι συμμετέχοντες, έγγραφα που βρέθηκαν στον χώρο της έρευνας.	Εγείρουν ερωτήματα για τις συνεντεύξεις, υποστηρίζουν ή αμφισβητούν τα δεδομένα των συνεντεύξεων, αποτελούν στοιχεία πυκνής περιγραφής, βοηθούν στην ανάλυση προτύπων, δημιουργούν υποθέσεις και προαισθήματα.
Τεχνουργήματα	Γκράφιτι, τοιχογραφίες και άλλα αντικείμενα που δημιουργήθηκαν ή αποκτήθηκαν από τους συμμετέχοντες.	Σημειώσεις παρατήρησης, φωτογραφίες, βίντεο.	Εγείρουν ερωτήματα για τις συνεντεύξεις, υποστηρίζουν ή αμφισβητούν τα δεδομένα των συνεντεύξεων, αποτελούν στοιχεία πυκνής περιγραφής, δημιουργούν υποθέσεις και προαισθήματα.

Μέρος της διαπραγμάτευσης των ερευνητικών ρόλων αφορά το πόσο περιθωριακός θα είναι ο ρόλος σας ή σε ποιο βαθμό θα ενσωματωθείτε στο πεδίο που θα είστε ή, με άλλα λόγια, σε ποιο σημείο του συνεχούς συμμετέχοντος-παρατηρητή θα τοποθετηθείτε. Στη συμβατική εθνογραφία, οι ερευνητές συχνά αναφέρονται ως *περιθωριακοί ιθαγενείς* (Freilich, 1977) επειδή, παρά το γεγονός ότι πλησίαζαν τους συμμετέχοντες στην έρευνα, γενικά υιοθετούσαν τον ρόλο επισκέπτη που βρισκόταν φυσικά (π.χ. στο πίσω μέρος της αίθουσας) και ψυχολογικά (ουδέτεροι και μη συμμετέχοντες) στο περιθώριο της ζωής του ερευνητικού πεδίου. Το να παραμένει κανείς στο περιθώριο του «επιτρέπει να συνεχίσει να περνάει χρόνο με τις ομάδες ακόμα και όταν δεν διατηρούνται οι φιλικές σχέσεις» (Horowitz, 1986, σελ. 426). Η περιθωριακή θέση προσφέρει το πλεονέκτημα να βλέπει κανείς χωρίς να είναι το επίκεντρο της προσοχής, να είναι παρών χωρίς να συμμετέχει πλήρως, έτσι ώστε να έχετε την ελευθερία να είστε πλήρως εναρμονισμένοι με την έρευνά σας.

Σε αρκετές περιπτώσεις, οι συμμετέχοντες στην έρευνα αναμένουν, και ίσως και να απαιτούν, να παίξετε περιθωριακό και κατά κάποιον τρόπο μη ενοχλητικό ρόλο. Σε άλλες περιπτώσεις, όμως, οι συμμετέχοντες στην έρευνα μπορεί να σας θεωρούν ως απομονωμένο ή ακόμα και εκμεταλλευτή αν προσπαθήσετε να παραμείνετε περιθωριακοί και απομακρυσμένοι από τη ζωή τους. Η Nancy Scheper-Hughes (1992) περιγράφει τον τρόπο που, ως εθελοντής της οργάνωσης Peace Corps, είχε περάσει αρκετό χρόνο σε μια άθλια από οικονομικής πλευράς κοινότητα στη Βραζιλία. Έκανε εμβόλια στα μωρά, χορήγησε ενέσεις πενικιλίνης και οργάνωσε τη δημιουργία ενός κοινοτικού κέντρου και ενός συνεταιριστικού νηπιαγωγείου. Δεκαπέντε χρόνια αργότερα επέστρεψε στην ίδια κοινότητα ως ανθρωπολόγος για να μελετήσει την αγάπη της μητέρας και τον παιδικό θάνατο. Παλιοί γείτονες και φίλοι την καλωσόρισαν, αλλά αισθάνθηκαν απογοητευμένοι από τον νέο ερευνητικό της ρόλο. Ήθελαν να τους βοηθήσει, όπως έκανε και πριν από χρόνια. Εκείνη αντιστάθηκε και τους είπε: «Δεν μπορώ να είμαι ταυτόχρονα ανθρωπολόγος και *companheira*» [παρέα, σύντροφος, φίλος «στον αγώνα»] (σελ. 17). Η Scheper-Hughes συνέχισε να πραγματοποιεί συνεντεύξεις και να παραμένει κάπως περιθωριακή στην κοινότητα, μέχρι που ήρθε σε επαφή με τις γυναίκες της κοινότητας. Της είπαν ότι, όταν θα επέστρεφε ξανά, θα έπρεπε να είναι μαζί τους και όχι μόνο να «κάθεται αδρανής» και να κρατάει σημειώσεις» (σελ. 18). Η Scheper-Hughes επέστρεψε πέντε χρόνια αργότερα και ανέλαβε τον συνδυασμένο ρόλο του ανθρωπολόγου-συντρόφου. Παρότι βρήκε αυτόν τον ρόλο δύσκολο σε σχέση με τις εσωτερικές και εξωτερικές ισορροπίες, της φάνηκε χρήσιμος για να εμπλουτίσει τα νοήματα της κοινότητας, όπως αποδεικνύει στ συγκινητική εθνογραφία της με τίτλο: *Death without Weeping: The Violence of Everyday Life in Brazil* (1992).

Καθώς η συμμετοχή αυξάνεται, η περιθωριοποίηση μειώνεται και αρχίζετε να βιώνετε αυτό που βλέπουν, σκέπτονται και αισθάνονται οι άλλοι γύρω σας. Αυτό μπορεί να είναι απολύτως χρήσιμο τόσο για εσάς όσο και για τους συμμετέχοντες στην έρευνα. Κανένα πλεονέκτημα της περιθωριοποίησης δεν μπορεί να αντικαταστήσει την αίσθηση των πραγμάτων που προσφέρει η συμμετοχή. Ο τρόπος που θα συνδυάσετε τη συμμετοχή και την παρατήρηση καθορίζεται από αυτό που ελπίζετε να καταλάβετε, τη μεθοδολογία σας, τη θεωρητική στάση και τους συμμετέχοντες στην έρευνα. Το τελευταίο μέρος αυτού του κεφαλαίου συνεχίζεται με μια συζήτηση γύρω από τα θέματα που εγείρει η Scheper-Hughes σχετικά με την περιθωριοποίηση και τη συμμετοχή. Σε αυτή τη βινιέτα, που άντλησα από τις εμπειρίες μου στο Μεξικό, θα παρουσιαστεί η συμμετοχή στην παρατήρηση με βάση την ίδια έννοια που αναδύθηκε και στο παραπάνω παράδειγμα έρευνας που έγινε στη Βραζιλία: η επιθυμία της κοινότητας για ερευνητή που να είναι μαζί τους, δηλαδή να συνοδεύει τα μέλη της κοινότητας στην καθημερινότητά τους.

Ο Efrain και ο Enrique ήταν οι ανεπίσημοι ηγέτες της ομάδας των νέων στην Oaxaca. Αφού αποφασίσαμε να δουλέψουμε μαζί ως συνεργάτες, αρχίσαμε να συζητάμε τον τρόπο που θα παρουσιαστεί η έρευνα. Δημιουργήσαμε ένα είδος δήλωσης έρευνας δράσης, περι-

γράφοντας την πρόθεσή μας να τεκμηριώσουμε τους τρόπους με τους οποίους οι ομάδες των νέων διαμορφώνουν τις επιλογές της ζωής τους στις αγροτικές κοινότητες της Oaxaca και να διερευνήσουμε τους πιθανούς ρόλους σε αυτή τη διαδικασία που θα μπορούσε να έχει η ομάδα του Efrain και του Enrique. Φυσικά, πρότεινα να συλλέξουμε δεδομένα μέσω συμμετοχικής παρατήρησης και συνεντεύξεων. Οι συνεργάτες μου ήταν σαφείς στην απάντησή τους: δεν είχαν ιδιαίτερη εκτίμηση τόσο για τις συνεντεύξεις όσο και για τις παρατηρήσεις.

Από την εμπειρία τους, στο παρελθόν αρκετοί άνθρωποι είχαν έρθει να τους μελετήσουν, αλλά δεν τους αισθάνονταν μαζί τους, και δεν ήθελαν να επαναλάβουν αυτό το μοτίβο. Περιέγραψαν τον τρόπο που μια νέα γυναίκα από τις Ηνωμένες Πολιτείες, η οποία σπούδαζε στην Oaxaca για ένα εξάμηνο, τους ζήτησε να περάσει χρόνο μαζί τους για να μάθει περισσότερα για την οργάνωση της ομάδας τους. Συμφώνησαν και την υποδέχτηκαν με τον γνωστό φιλόξενο τρόπο τους. Η νεαρή γυναίκα έφτασε στον χώρο τους με ένα σημειωματάριο στο χέρι και προχώρησε αμέσως από τα εξωτερικά τραπέζια πικνίκ στον χώρο των γραφείων και από εκεί στον χώρο όπου τα μέλη της ομάδας συναντιούνταν για φαγητό και συζήτηση, και ξεκίνησε αμέσως να κρατάει σημειώσεις. Της πρότειναν να αφήσει κάτω το σημειωματάριό της και να μιλήσει για λίγο μαζί τους, αλλά εκείνη αρνήθηκε, λέγοντας ότι έπρεπε να την αγνοήσουν, επειδή ήταν εκεί ως παρατηρητής.

Όπως έχουμε πει σε αυτό το κεφάλαιο, η απόφαση της γυναίκας να θέσει τον εαυτό της στο περιθώριο δεν είναι ο μόνος τρόπος να γίνει συμμετοχική παρατήρηση, αλλά οι συζητήσεις με τους συνεργάτες μου με έκαναν ακόμα πιο ευαίσθητη για τις πιθανές αποκρίσεις στο άκουσμα του συγκεκριμένου όρου, καθώς και για το πόσο αποξενωμένος μπορεί να αισθανθεί κανείς ως αποδέκτης του βλέμματός του άλλου. Ο Efrain και ο Enrique τόνισαν ότι πρέπει να εργαστούμε ώστε να μην απομακρυνθούμε από την ομάδα των νέων που θα επισκεπτόμασταν. Πρότειναν, αντί της συμμετοχικής παρατήρησης, να ξεκινήσουμε μια διαδικασία μάθησης μέσα από τη συνοδεία των νέων στη δουλειά τους, τη συμμετοχή σε έναν τροφοδοτικό διάλογο (και όχι σε συνεντεύξεις) και την αλληλεπίδραση με άλλα μέλη της κοινότητας, καθώς οι νέοι δεν ήταν δυνατόν να διαχωριστούν από τις κοινότητές τους. Ο σκοπός δεν ήταν, όπως το έθεσαν οι συνεργάτες μου, να παρατηρήσουμε έχοντας έναν ρόλο απομακρυσμένο και διαφορετικό από τους νέους της κοινότητας, αλλά να μάθουμε μέσα από το να κάνουμε πράγματα μαζί τους και να κινηθούμε στο πεδίο ως φίλοι.

Είναι πιθανό να τα καταφέρετε ή και να μην τα καταφέρετε να συνοδεύσετε με πλήρη τρόπο τους συμμετέχοντες στη ζωή τους ή ακόμα μπορεί και να μην είστε καν ευπρόσδεκτοι στην προσπάθειά σας αυτή. Ωστόσο, το αν επιθυμείτε ή όχι να συνοδεύσετε με μεγαλύτερη εμπλοκή στην καθημερινότητά τους εκείνους με τους οποίους θέλετε να κάνετε την έρευνα, είναι ένα βασικό ερώτημα που αφορά, σε αρκετές περιπτώσεις, τον ίδιο τον προσδιορισμό των ερευνητικών στόχων.

ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bogdan, R., & Biklen, S. (2007). *Qualitative research for education: An introduction to theories and methods* (5th ed.). Boston, MA: Pearson/Allyn & Bacon.
- Emerson, R. M., Fretz, R. & Shaw, L. (1995). *Writing ethnographic fieldnotes*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Sanjek, R. (Ed.) (1990). *Fieldnotes: The makings of anthropology*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ

Δραστηριότητες παρατήρησης

1. Με έναν ή δύο συμφοιτητές σας, παρακολουθήστε μια δημόσια εκδήλωση όπου μπορείτε να κρατήσετε σημειώσεις πεδίου. Προσπαθήστε να είστε όσο το δυνατόν πιο περιγραφικοί. Στη συνέχεια μοιραστείτε τις σημειώσεις πεδίου, υπογραμμίζοντας τις διαφορές και τα κοινά στοιχεία. Τι μάθατε από τις σημειώσεις του άλλου; Τι θα μπορούσατε να κάνετε διαφορετικά την επόμενη φορά;
2. Για να ενεργοποιήσετε τη στοχαστική σκέψη σας καθώς κρατάτε σημειώσεις, σχεδιάστε μια κάθετη γραμμή κάτω από τη μέση αρκετών σελίδων στο σημειωματάριό σας. Στη συνέχεια επιλέξτε μια δραστηριότητα που παρατηρείτε καθημερινά στο χρονικό διάστημα μιας εβδομάδας, όπως η χρήση της βιβλιοθήκης του πανεπιστημίου. Κάθε μέρα, για μία εβδομάδα, σημειώστε τις παρατηρήσεις σας στην αριστερή πλευρά της γραμμής. Στα δεξιά, στοχαστείτε το νόημα των αλλαγών ή των διαφορών σε αυτό που βλέπετε και ακούτε. Ποιες ερωτήσεις προκύπτουν για εσάς; Στο τέλος της εβδομάδας γράψτε μια σύντομη περίληψη σχετικά με όσα μάθατε για το θέμα και για όσα σημειώσατε κατά τη δραστηριότητα αυτή. (Βλ. Sunstein & Chiseri-Strater, 2002, για παρόμοιες δραστηριότητες παρατήρησης)
3. Μεταβείτε στο προτεινόμενο ερευνητικό σας πεδίο (ή σε ένα παρεμφερές πεδίο) με το σημειωματάριό σας. Ο Banks (2007) προτείνει ότι οι ερευνητές οφείλουν να «προσπαθούν να φανταστούν πώς θα ήταν το ερευνητικό τους πεδίο αν απουσίαζαν όλες οι οπτικές φόρμες μέσα σε αυτό» (σελ. 55). Σκεφτείτε την πρόταση του Banks. Γράψτε σχετικά με το ερευνητικό σας πεδίο στοχασζόμενοι πώς θα ήταν αυτό αν απουσίαζαν τα οπτικά ερεθίσματα. Τι ξέρετε γι' αυτό μέσα από τις άλλες αισθήσεις σας; Με ποιους τρόπους χρειάζεται να χρησιμοποιήσετε καλύτερα αυτές τις άλλες αισθήσεις κατά την επόμενη παρατήρηση; Τι προσθέτει η οπτική απεικόνιση στην έρευνά σας;
4. Για να εργαστείτε στο θέμα των αναλυτικών σημειώσεων, πραγματοποιήστε διάφορες και πολλές συνεδρίες παρατήρησης στον ερευνητικό σας χώρο. Στη συνέχεια διαβάστε τις σημειώσεις πεδίου και προσπαθήστε να εντοπίσετε διάφορα πρότυπα (μοτίβα) δραστηριότητας. Ποια συμβάντα αποτελούν κάθε δραστηριότητα; Ποιος τείνει να συμμετάσχει και σε τι είδους αλληλεπιδράσεις; Πιθανότατα δεν θα έχετε όλες τις απαντήσεις σε αυτό το σημείο, αλλά η διατύπωση ερωτήσεων είναι μέρος της αναλυτικής εργασίας σας. Τώρα εξετάστε τις περιγραφές που έχετε χρησιμοποιήσει. Επιλέξτε αυτές που περιγράφουν καλύτερα τις σκηνές και τις δραστηριότητες. Γράψτε μια βινιέτα που είναι τόσο περιγραφική όσο και αναλυτική. Μοιραστείτε τη βινιέτα με έναν συμφοιτητή σας για ανατροφοδότηση.
5. Έπειτα από αρκετές συνεδρίες παρατήρησης, φέρτε τις σημειώσεις σας στην τάξη και βρείτε έναν συνεργάτη.

- Ανατρέξτε ο ένας στις σημειώσεις πεδίου του άλλου για να ελέγξετε ότι οι σελίδες παρατήρησης αριθμούνται διαδοχικά (αν δεν είναι δεμένες σε ένα σημειωματάριο) και ότι κάθε σελίδα έχει ημερομηνία και σημειώνονται η ώρα και η θέση.
- Σημειώστε τους τρόπους με τους οποίους οι σημειώσεις του πεδίου είναι περιγραφικές. Πόσο αναλυτικές είναι;
- Παρουσιάζουν οι σημειώσεις πεδίου στοιχεία επεξεργασίας και προβληματισμού μετά τις περιόδους παρατήρησης;
- Τι προτάσεις έχετε ο ένας για τον άλλο;

Έγγραφα, τεχνουργήματα και οπτικές δραστηριότητες

1. Σκεφτείτε με τη μορφή καταγισμού ιδεών τρόπους συλλογής δεδομένων για το θέμα σας, εκτός από τις παρατηρήσεις ή τις συνεντεύξεις (π.χ. συλλογή ημερολογίων, φοιτητικά έγγραφα, λευκώματα, λήψη φωτογραφιών ή σχέδια ή μέσα από φωτογραφίες και σχέδια των συμμετεχόντων). Προσπαθήστε με έναν συμμετέχοντα στην έρευνα, σε πιλοτικό επίπεδο, να βάλετε σε εφαρμογή αυτά που σκεφτήκατε και στη συνέχεια αναλογιστείτε τι μάθατε και τι νέα ερωτήματα προκύπτουν.
2. Σκεφτείτε τύπους ιστορικών εγγράφων (π.χ. έγγραφα πολιτικής, πρακτικά, επιστολές, άρθρα σε εφημερίδες, φωτογραφίες) στα οποία θα μπορούσατε να έχετε πρόσβαση και που θα βοηθούσαν στην τοποθέτηση του ιστορικού πλαισίου της έρευνά σας. Μην ξεχνάτε τα αρχεία των βιβλιοθηκών, τα οποία συχνά διαθέτουν συλλογές προσωπικών εγγράφων (π.χ. περιοδικά, επιστολές, αρχεία καταγραφής δαπανών) που μπορεί να είναι χρήσιμα για την εργασία σας. Ελέγξτε μερικές από αυτές τις πιθανές πηγές και σκεφτείτε τον τρόπο που μπορεί να συμβάλει το καθένα στη δουλειά σας.
3. Εκτός από τα βιβλία και τα άρθρα περιοδικών, το διαδίκτυο μπορεί να σας βοηθήσει να βρείτε πληροφορίες επικοινωνίας με δυνητικά σχετικούς οργανισμούς ή άτομα, κατάλληλες ομάδες συνομιλίας, blogs, βίντεο του YouTube και ομάδες συζήτησης, καθώς και συναφή έγγραφα και άλλα τεχνουργήματα. Αναζητήστε σε αυτούς τους πόρους περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το θέμα σας. Πού σας πηγαίνει η αναζήτηση; Πώς μπορούν αυτά τα νέα στοιχεία να επηρεάσουν την ερευνητική σας κατεύθυνση;
4. Ρωτήστε για ένα φαινομενικά σημαντικό τεχνουργήματα στο ερευνητικό πεδίο σας. Εργαστείτε για να αποκαλύψετε τη βιογραφία του τεχνουργήματος και τις σημασιολογικές και πλάγιες σημασίες που έχει για το άτομο που το κατείχε. Τι σας οδηγεί αυτή η άσκηση να προσθέσετε στις ερωτήσεις σας;

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Δίνοντας φτερά στις λέξεις: ανάπτυξη της κατανόησης μέσα από συνεντεύξεις

Σκεφτείτε τη διαδικασία της συνέντευξης ως την προσπάθεια να απογυιώσετε τις λέξεις, να τους δώσετε φτερά. Σε αντίθεση με αυτό που συμβαίνει σε ένα παιχνίδι τένις, στη διάρκεια του οποίου ένας παίκτης χαίρεται όταν ο άλλος δεν είναι σε θέση να απαντήσει και να επιστρέψει την μπάλα στο γήπεδό του, στη συνέντευξη αυτό που θέλετε να συμβεί είναι οι άνθρωποι που βρίσκονται απέναντί σας (οι συμμετέχοντες στην έρευνα) να απαντήσουν, και μάλιστα να απαντήσουν καλά, πετυχαίνοντας κάθε γωνία του γηπέδου των δεδομένων σας. Ως ερευνητής θέλετε οι «βολές» σας – οι ερωτήσεις σας – να προκαλέσουν λεκτικές πτήσεις από τους πληροφορητές που γνωρίζουν όσα εσείς δεν γνωρίζετε. Από αυτές τις πτήσεις θα γεννηθούν οι πληροφορίες που θα μεταμορφώσετε σε δεδομένα, δηλαδή το περιεχόμενο διατριβών, άρθρων και βιβλίων.

Το αντικείμενο αυτού του κεφαλαίου είναι ο τρόπος με τον οποίο θα δώσετε φτερά στις λέξεις. Είναι απλό: διαμορφώστε ένα καλά διατυπωμένο θέμα, σχεδιάστε τις ερωτήσεις της συνέντευξης που ταιριάζουν με το θέμα, ρωτήστε με επιδεξιότητα και διαθέστε αρκετό χρόνο για να απευθύνετε τις ερωτήσεις σε ανθρώπους που γνωρίζουν να σας απαντήσουν. Ωστόσο, όπως με τα καλά χτυπήματα στο τένις, η διαδικασία υλοποίησης μιας καλής συνέντευξης χρειάζεται εξάσκηση.

Τι είδους αλληλεπίδραση κρύβει μια συνέντευξη; Μια συνέντευξη γίνεται μεταξύ τουλάχιστον δύο ατόμων, ωστόσο υπάρχουν και περιπτώσεις συνεντεύξεων κατά τις οποίες μπορούμε να συμπεριλάβουμε περισσότερους από έναν ερευνητές ή και περισσότερους από έναν πληροφορητές. Η συνέντευξη με περισσότερα από ένα άτομα μπορεί σε αρκετές περιπτώσεις να φανεί πολύ χρήσιμη πρακτική: τα παιδιά συχνά χρειάζονται παρέα για να ενθαρρυνθούν και να μιλήσουν, και μερικά θέματα συζητούνται καλύτερα από μικρές ομάδες ατόμων, δηλαδή ομάδες εστίασης, κάτι που θα συζητήσουμε αργότερα σε αυτό το κεφάλαιο. Στις συμβατικές προσεγγίσεις, οι ερευνητές θέτουν τις ερωτήσεις σε ένα άτομο κάθε φορά στο πλαίσιο των στόχων που έχουν καθορίσει. Οι πληροφορητές απαντούν στις ερωτήσεις με βάση τις προδιαθέσεις τους (κίνητρα, αξίες, ανησυχίες, ανάγκες), τις οποίες οι ερευνητές